

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vrijzinnig noch rechtzinnig : Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethische beginsel
Gerretsen, P.W.J.L.

Citation

Gerretsen, P. W. J. L. (2013, October 10). *Vrijzinnig noch rechtzinnig : Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethische beginsel*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21930>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21930>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21930> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Gerretsen. P.W.J.L.

Title: Vrijzinnig noch rechtzinnig : Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethische beginsel

Issue Date: 2013-10-10

V OM DE ZEKERHEID VAN HET GELOOF

JAN HENDRIK GERRETSEN IN HET BRANDPUNT VAN DE STRIJD OM DE MODERNE BIJBELKRITIEK

Een bom in de Haagse Hervormde Gemeente?

‘Voor eenigen tijd is door iemand een bom geworpen in den St. Pieter te Rome. Het projectiel veroorzaakte ontsteltenis, maar geen schade, en er werd niemand gewond. Het feit werd natuurlijk spoedig wereldkundig; wat kan er in onze dagen verborgen blijven? Maar, hoe kort ook geleden, nu denkt er zoowat niemand meer aan, of het moet hem door bijzondere omstandigheden nog eens invallen, gelijk het bij mij geschiedde. Ik dacht er aan toen dezer dagen een bom geworpen werd in de Hervormde Kerk van ‘s Gravenhage, een bom, die ook groote ontsteltenis veroorzaakte, maar die bovendien velen heeft gewond, terwijl de aangerichte schade nog niet te berekenen is.’¹

Zo zag de Lutherse predikant J.E. Schröder de commotie die zich in de Haagse Hervormde gemeente tegen het einde van 1906 en in het begin van 1907 voordeed rond de vraag in hoeverre modern historisch onderzoek van de bijbel geoorloofd was en of de kerkelijke gemeenschap daarmee geconfronteerd mocht worden. Een vraag, die op zich zelf niet nieuw was riep in korte tijd grote spanningen en heftige emoties op, die de geschiedenis ingegaan zijn als de kwestie van de Schriftkritiek, zoals de moderne, historisch-kritische bijbelkritiek ook wel genoemd werd. Had Schröder het bij het rechte eind dat de aangerichte schade niet te berekenen was? Voor tijdgenoten had de brandende kwestie inderdaad iets van een bominslag. De Haagse turbulentie kreeg al spoedig landelijke dimensies, gelet op de vele brochures, tijdschriften en krantenartikelen, waarin stelling werd genomen, merendeels tegen de bijbelkritiek. Deze dreigde confessies diepgaand te verdelen in twee antagonistische kampen, waarvan de grenzen grofweg samenvielen met die tussen orthodox en vrijzinnig. Zo werd bijvoorbeeld Schröder openlijk terecht gewezen door zijn vrijzinnige Haarlemse ambtsbroeder H.A. van Bakel.² Er werden niet alleen grenzen getrokken, maar ook grenzen

¹ J.E. Schröder, *Een bom in de Hervormde Kerk van 's Gravenhage* (Rotterdam 1907) 1.

² Zie voor H.A. van Bakel (1874-1948): *BLGNP* IV, 19-20 (C.Ch.G. Visser).

doorbroken. Zo reikte dezelfde Van Bakel de Haagse predikanten Gerretsen en Cramer de broederhand toen dezen in het najaar van 1906 in het middelpunt kwamen te staan van orthodoxe agitatie rond de moderne bijbelkritiek.

Een complex verhaal

Om drie redenen is de Haagse commotie rond de bijbelkritiek van belang. In de eerste plaats biedt het (op kleine schaal) inzicht hoe landelijke ontwikkelingen in de protestantse geloofsgemeenschappen, in het bijzonder in de Hervormde kerk, op lokaal niveau konden uitwerken, in het samenspel van kerkelijke ambtsdragers, zoals predikanten, ouderlingen en diakenen. Omdat de voor- en tegenstanders van de moderne bijbelkritiek zich overwegend lieten kennen als òf ethisch òf confessioneel is de commotie niet alleen relevant voor de vraag hoe de standpunten verdedigd werden, maar voorts ook voor de vraag wat ethisch in dit verband voor Gerretsen inhield en wat dit voor hem als predikant betekende. De Haagse kwestie van de bijbelkritiek ging tenslotte gepaard met een stroom van brochures, tal van krantenartikelen die, aangevuld met uitgebreide notulen van kerkelijke vergaderingen alsmede persoonlijke brieven, gezamenlijk een beeld bieden van kerkpolitieke, theologische en persoonlijke aspecten van de commotie. Voordat de Haagse kwestie zich hier aandient, komen eerst de kerkelijke context en een lichte beroering over de moderne bijbelkritiek in 1896 aan de orde.

Opmars van de confessionelen

Het kerkelijk decor waarbinnen de Haagse kwestie zich afspeelde en Gerretsen optrad was wel gewijzigd sinds de tijden van La Saussaye. Zag deze zich vooral geroepen om tegenspel te leveren tegen de vertegenwoordigers van het modernisme, zoals J.H. Scholten en Allard Pierson, Gerretsen had te kampen met tegenwind uit geheel andere hoek. Het waren niet meer de modernen, maar de confessionelen die de toon zetten. Confessioneel noemde zich de orthodoxe groepering in de Hervormde kerk die de oude reformatorische geloofsbelijdenis langs kerkrechtelijke weg in ere wilde herstellen.³ De confessionelen hadden in Den Haag de wind in de zeilen. Al was het in gegoede kringen zeker *bon ton* zich ethisch te wanen, de confessionele predikant Posthumus Meyjes wist de goegemeente aan te spreken en volle kerken te trekken. Hij had, zoals dat heette, ‘veel loop’.⁴

³ De confessionelen zagen in Groen van Prinsterer eerder hun geestelijke vader dan in Kuyper, die naar eigen zeggen de strijdbanier na zijn dood in 1876 van hem overgenomen had.

⁴ Bij Gerretsen is deze uitdrukking te vinden. Zie: Gerretsen, *Het evangelie van Johannes* (1907) II, 6.

Gerretsen was zeer bezorgd over de opmars van de confessionelen. Zo schreef hij in 1902 aan Buytendijk: ‘Wij hebben hier Posthumus Meyjes gekregen, een der ultra’s, waartegen U indertijd zoo te keer bent gegaan. [...] Hij blaast oude signalen en dat hoort ons orthodox Nederland gaarne. Ik zie met schrik de confessioneele strooming opkomen: zal onze kerk confessioneel worden? Zullen wij verstarren? Vallen wij in ons eigen zwaard?’⁵ Die bezorgdheid had minder te maken met het getalsmatige overwicht en de overeenkomstige invloed van de confessionelen dan met hun in zijn ogen verstarrend conservatisme. Immers evenals La Saussaye verwachtte hij voor kerk en wereld alles van de toekomst. Theologisch gesproken leefden beiden vanuit eschatologische verwachtingen. Die toekomstgerichtheid miste Gerretsen bij zijn tijdgenoten.⁶ Kuyper en in zijn voetspoor de confessionelen zagen de toekomst in het perspectief van het verleden. Zij vergaapten zich, zo meende Gerretsen, aan het calvinisme in zijn historische verschijningsvorm en miskenden daardoor zijn eigenlijke aard, zijn ‘geestelijk’ karakter, zoals het in ethische kring heette. Het ontging hun dan ook dat Calvin de geschiedenis ingegaan was door zijn moed een onbekende toekomst tegemoet te gaan. Hun fixatie op de historische Calvin leidde er toe dat zijn ware geestelijke aard verloochend werd.⁷ Wie in de gang der geschiedenis mee wilde gaan, wie de waarde van het verleden erkende, die richtte zich op de toekomst, zo was de gedachtegang van Gerretsen. Zijn principieel afwijzen van theologische en kerkelijke tradities als richtinggevend, uitte zich soms ook als een persoonlijke afkeer: ‘Ik lijd altijd een beetje aan orthodoxophobie’.⁸ Hij had nog liever het rammelende geraamte van de Hervormde Kerk dan de confessionele mummies.⁹ Het beeld van mummies kwam vaker bij Gerretsen voor om lucht te geven aan zijn weerszin van een verstikkend conformisme en verstarrend conservatisme dat hij meende te ontwaren in kerk en theologie.

⁵ Gerretsen aan Buytendijk, 3 oktober 1902.

⁶ Zie voor de waardering van Gerretsen voor het eschatologische denken van La Saussaye: Gerretsen, *Het goed recht der ethische richting*, 27.

⁷ ‘Onze kerk heeft het tegen Kuyper verloren. Aan hem hebben we de restauratie van het calvinisme te danken. In plaats van in onzen tijd te doen wat Calvin deed, reformeeren, heeft hij hem eenvoudig overgenomen en daarom anders gedaan dan hij deed.’ Gerretsen aan Buytendijk, 2 mei 1904. In dit opzicht is een bekentenis van Herman Bavinck, de vooraanstaande neocalvinistische theoloog - opgetekend door M. van Rhijn - veelzeggend: ‘Over mijn werk wil ik niets zeggen. Dr. Kuyper is een geniaal man, maar hij heeft ons helaas geen nieuwe Gereformeerde theologie gegeven. In den grond is het alles 17^e eeuwse inhoud in een modern kleed.’ Geciteerd in: M. van Rhijn, *Hedendaagsche orthodoxie* (Baarn 1922) 30. Deze bekentenis wordt bevestigd door H. Berkhof: ‘Hijzelf [Bavinck] beschouwde [...] het neocalvinisme van Kuyper als vastgelopen.’ H. Berkhof, ‘Neocalvinistische theologie van Kuyper tot Kuitert’, in: K.U. Gäbler e.a. ed, *Geloof dat te denken geeft: opstellen aangeboden aan prof. dr. H.M. Kuitert* (Baarn 1989) 39. Zie voor H. Bavinck (1854-1921): *BLGNP* I, 42-45 (R.H. Bremmer). M. van Rhijn (1888-1966) was hoogleraar kerkgeschiedenis in Utrecht en behoorde tot de ethische richting, zie voor hem: *BLGNP* I, 278-280 (P.L. Schram).

⁸ Gerretsen aan Buytendijk, 3 oktober 1902.

⁹ ‘Daar is nog één ding erger dan een geraamte, een mummie! Ik vind het alles even ellendig. Men zal van onze kerk een doleerend onder-onsje willen maken. Bah.’ Gerretsen aan Buytendijk, 6 januari 1904.

‘Ik pas in geen doosje. Ik groei uit iedere kist. Een kist is goed voor een mummie, die vandaag is wat hij morgen zijn zal. Ik moet een woud hebben, het oer-woud van Gods oneindige waarheid. Om in te dwalen, om in te vechten, om in honger te lijden, om in te dorsten. Een oerwoud met diepe stroomen en watervallen, met wilde dieren. Ik kan geen park verdragen.[...] O, ik wil het bosch in. Daar zingen zooveel vogels ... en zooveel vogels zooveel preeken.’¹⁰

Deze persoonlijke afkeer van conservatisme richtte zich ook tegen Kuyper: ‘Kuyper is opgeverfd ongeloof.’¹¹ Ongeloof kan hier geduid worden als gebrek aan vertrouwen in Gods toekomst.

De confessionelen waren niet alleen op kerkelijk gebied ook actief, ook op maatschappelijk gebied lieten ze zich gelden, met name wat betreft het onderwijs. Ook daar hadden de ethischen het nakijken. Zij erkenden dit ruiterlijk maar dit gebrek aan succes woog in hun ogen niet op tegen het gewicht van hun beginsel.¹² Immers uiterlijke successen, die niet geworteld waren in het geestelijk leven, maar voortkwamen uit verlangen naar zelfverwerkelijking, hoe eclatant het resultaat ook kon zijn, waren voor de ethischen van weinig betekenis.¹³ In het onderwijs kwam het op de persoon van de docent aan, niet op de formele grondslag van de school.

‘Een ethisch mensch wil een school stichten. Hij zoekt een Christen, om aan het hoofd te staan. De onderwijzers moeten eveneens Christenen zijn. In de school moet zijn de tucht des H.G. In de school moet de liefde van Christus heerschen. De Gereformeerde zegt dwaasheid een school zoo op te zetten. Zeker het is gewenscht dat het hoofd der school en de onderwijzers Christenen zijn. Maar dit is een onberekenbare en oncontroleerbare factor, waarmede ik geen school kan inrichten. Ik moet een school hebben die ook loopt als er geen Christenen zijn.’¹⁴

Heel opmerkelijk werd in ethische kring de kerstening van het onderwijs gezien als een terugval tot voor de reformatie toen de kerk alle levensterreinen domineerde. In de ogen van de ethischen had de reformatie ooit de aanzet gegeven tot de secularisatie om het persoonlijke karakter van het geloof tot zijn recht te laten komen. De ‘kerstening’ van de samenleving, die

¹⁰ Gerretsen aan Buytendijk, 28 december 1899.

¹¹ Gerretsen aan Wilma, 21 december 1909.

¹² Zie: Valeton, *De ethische richting*, 44-46. Gerretsen wijdde in 1912 een serie artikelen aan de fenomeen: Gerretsen, ‘De “ethischen” en de “gereformeerden” in de praktijk’, *Kerkelijk Weekblad* 3 (1913) 2, 3 en 4.

¹³ ‘Waar het geweten gebiedt, moet men naar de uitkomst niet vragen.’ La Saussaye, *De crisis: kerkelijke tijdsvragen, vrijmoedig beoordeeld* (Rotterdam 1868) 20. Zie ook Gunning: ‘Want doet men dit, zoo vraagt men naar resultaten meer dan naar beginselen. Men haast zich, ongeloovig, om zijn positie te vestigen en te beveiligen, alsof ze zichzelf niet genoeg beveiligde indien wij in de waarheid staan! In dat opzicht zijn sommige orthodoxe dogmatieken zeer modern, uitdrukking van het haastig, naar succes begeerig, moderne leven [...]’ J.H. Gunning jr., ‘Hoofdvereischten voor de Dogmatiek der hervormde Kerk’ I, *Studiën: Theologisch Tijdschrift* 3 (1877) 301.

¹⁴ Gerretsen, ‘De “ethischen” en de “gereformeerden” in de praktijk’, 2.

gereformeerden en confessionelen nastreefden, was voor de ethischen in wezen een regressief verschijnsel, waar zij niet in mee wilden gaan.¹⁵

Een voorbeeld. In Den Haag was de confessionele Posthumus Meyjes de drijvende kracht achter de oprichting van een Christelijk gymnasium en niet zonder succes.¹⁶ Hij wist voor zijn streven vooraanstaande Antirevolutionairen te mobiliseren, zoals S. van Citters en J.Ch. de Marez Oyens. Beiden zullen we in hun hoedanigheid van ouderling hierna nog tegenkomen.¹⁷ Een jaar later werd in hetzelfde Den Haag vanuit een geheel andere geest ook een school in het leven geroepen. Hier was niet de geëerbiedigde traditie de leidraad maar het experiment en het was zeer de vraag of een dergelijk onderwijskundig experiment levensvatbaar was. De nieuwe school, die de naam van lyceum droeg, wist haar pedagogische beginsel, dat uitging van eigen ontwikkeling van de leerling, te realiseren en vond weldra navolging om vervolgens als schoolvorm de twintigste eeuw te domineren.¹⁸ Het experimentele en utopische karakter van het lyceum behoorde tot het gedachtegoed van Jan Ligthart met wie zowel Cramer als Gerretsen bevriend waren.¹⁹ Zij zullen zich thuis gevoeld hebben in de sfeer van liberaliteit die daar heerste.²⁰ Het lyceum werd geïnitieerd vanuit vrijzinnig-liberale hoek met C. Lely en H.A. Lorentz als bekendste gangmakers, beiden tegenvoeters van de antirevolutionaire Van Citters en De Marez Oyens.²¹

Tegen dit decor speelde zich vanaf het najaar 1906 tot in de wintermaanden van 1907 in Den Haag de kwestie van de moderne bijbelkritiek af. Enerzijds de machtsontplooiing van de confessionelen in kerk en samenleving, daarbij gesterkt in de stellige overtuiging naar Gods bedoelingen te handelen, zoals die te vinden waren in de bijbel. Niet zonder gepaste trots werkten de confessionelen aan de zegenrijke verbreiding van de rechte leer in kerk en

¹⁵ Heel duidelijke taal sprak Gunning in dezen: 'Tot die beheersching, tot dit roomsche in den boezem van het protestantisme, tot deze verlaging des geloofs, voert dit geheel politiek-kerkrechtelijke streven [van Kuyper c.s.] ons terug.' Gunning, *'De heelen en de halven': een woord aan de Hervormde gemeente te 's-Gravenhage* (Den Haag 1885) 27.

¹⁶ E.J.W. Posthumus Meyjes, *'s-Gravenhaagsch Christelijk gymnasium: gedenkboek van het 25-jarig bestaan* (Den Haag 1933).

¹⁷ S. van Citters (1865-1938) was secretaris-generaal van het Ministerie van Financiën, later Commissaris van de Koningin in Gelderland. J.Ch. de Marez Oyens (1845-1911) was minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid in het kabinet Kuyper (1905-1906). Zie voor beiden: www.parlement.com.

¹⁸ Zie voor de stichting van het lyceum: P.W.J.L. Gerretsen, 'Honderd jaar lyceum: hoe hoge Haagse heren Neerlands onderwijs vormden', *Nederlands Tijdschrift voor Onderwijsrecht en Onderwijsbeleid* 21 (2009) 252-258.

¹⁹ Cramer was ook korte tijd als docent aan het lyceum verbonden. Zie: R. Casimir, *Het Nederlandsch Lyceum van 1909 tot 1934* (Groningen-Den Haag-Batavia 1934) 169.

²⁰ 'Liberaliteit' werd wel vaker gebezigd in ethische kring, zoals in het eerste hoofdstuk even ter sprake kwam. Zie: hoofdstuk I 7.

²¹ C. Lely was, zoals bekend, minister van Waterstaat en H.A. Lorentz Nobelprijswinnaar voor natuurkunde.

samenleving. Eensgezindheid en zekerheid straalden mannen als Posthumus Meyjes en Karres uit, dat miste hun uitwerking niet.²² Beiden trokken volle kerken.

Hoe anders dacht en handelde de ethische Gerretsen. Voor hem woog het motief zwaarder dan resultaten, hoe zegenrijk ze ook konden lijken.²³ Bovendien viel al het kerkelijk ijveren in het niet bij de komst van het Koninkrijk Gods. Daar was Gerretsen met zijn hele wezen voortdurend op gericht.²⁴ De parameters van zijn wereldbeschouwing hadden kosmische dimensies in vergelijking tot wat de confessionelen voor ogen stond: ‘Het werken der christenheid lijkt me soms als pogingen om eb af te dammen of een vloed tegen te houden. Doe er eens iets aan als het eb is, doe er eens iets tegen als het vloed is.’²⁵ In dat perspectief werd de kerkelijke zendings- en bekeringsijver een karikatuur: ‘Wij zijn zo bloedarm, bleke dunne Christentjes met spillebeentjes en die moeten de wereld overwinnen?’²⁶ Jaren later bleek Gerretsen niet van mening te zijn veranderd - integendeel - toen hij aan Wilma schreef:

‘Wat je schreef over die kerk-menschen is geheel mijn opinie. Geestelijk leven wij op de Noordpool. [...] Deze Christenen zijn tevreden: zij missioneerden. Zij richten op, stichten, vergaderen, roemen in wat zij bezitten. [...] Maar men denkt er niet aan zich zelve te bekeeren, te bekeeren van zijn Christendom, maar men bekeert anderen tot zijn eigen Christendom. De verwarring is vreeselijk.’²⁷

Ook hier zou Gerretsen van profanatie hebben kunnen spreken, zoals hij dat deed ten aanzien van de omgang van de orthodoxie met de bijbel: geestelijk leven, dat wilde voor hem zeggen: leven uit God, werd op een heilloze wijze verward met kerkelijk leven.²⁸ Zoals bij La Saussaye ter sprake kwam zag Gerretsen de exclusivistische aandacht voor kerk en bijbel als een bedenkelijk verschijnsel. Gunning was meer uitgesproken en zag deze aandacht als een

²² Zie voor D.J. Karres (1858-1916): *BLGNP* III, 206 (F.L. van 't Hooft).

²³ Gerretsen ergerde zich aan het gemak, waarmee men in de kerk overal zegeningen meende te zien. ‘Ik groet het Zendingfeest. De heele omgeving van optimistische mensen, die altijd zegen zien en altijd van zegen praten, terwijl wij ons in zak en asch over onze lamlendigheid moesten bekeeren. Als we ons niet van ons hedendaagsch christendom bekeeren en dieper gaan leven dan gaat het mis in de kerk’. Gerretsen aan Buytendijk, 3 oktober 1903. Gerretsen had een persoonlijke afkeer van al het kerkelijk activisme. ‘Men wordt gek van de rage van Christelijke arbeid. Die opdrijving der Zending, dat trommelen op de beurzen, ter wille van een God, die anders zijn zaak verloren ziet gaan dégouteert me in hart en nieren. God walgt er van. Hij haat het. En men gaat maar door.’ Gerretsen aan Buytendijk, 10 september 1909.

²⁴ ‘Ik loop dikwijls op straat te bidden. Het heele leven is een smeking, dat Jehova zich toch verheffen zal, want daarop wacht alles.’ Gerretsen aan Buytendijk, 10 september 1909.

²⁵ Gerretsen aan Buytendijk, 10 september 1909.

²⁶ Gerretsen aan Buytendijk, 1 februari 1903.

²⁷ Gerretsen aan Wilma, 7 oktober 1913.

²⁸ Gerretsen verweet ‘bijbelgetrouwen’ dat zij de eigen, ethische of geestelijke aard van de bijbel onrecht aandeden door haar als een geschiedenis- en biologieboek te hanteren. ‘Men houde op, den bijbel profaan te maken.’ Gerretsen, *Waar het om gaat: een nadere uiteenzetting van mijn standpunt, met een naschrift als antwoord aan ds. N. v. Schouwenburg en den heer J.N. Voorhoeve* (Nijmegen 1907) 40.

bedenklijke vorm van vroomheid, een symptoom van geestelijk verval.²⁹ Gerretsen zag het meewarig aan: ‘Men doorjubelt het huis met liederen en wij zijn vergeten dat wij nog moeten beginnen met het abc te leren. [...] Wij fladderen zoo’n beetje over de aarde, en denken dat wij vliegen met arendsvleugelen en maken ons-zelfen aldus bespottelijk.’³⁰

Confessioneel of ethisch, het waren werelden van verschil. Niet alleen wat betreft geloofs- en bijbelbeschouwing, maar ook waar verdraagzaamheid in het geding was. Waar de aanhangers van het ethische beginsel zich niet wilden laten voorstaan op hun overtuiging, daar tamboereerden de confessionelen op hun beginselvastheid. Dat dit weerklank vond, ook onder jongeren, moge blijken uit het volgende rijmpje dat dateert uit de tijd van de Haagse commotie rond de bijbelkritiek, waarin de ethische Cramer en zijn confessionele Posthumus Meyjes twee stromingen representeren.³¹

‘Waar, Meta, moet dat heen?
 Wat hoor ik? Crameriaan?!
 Geloof mij, Meta, ‘k ben met dit uw lot begaan!
 O, ‘k bid u, wees niet doof.
 En hoor naar goede raad:
 Laat Cramer wat hij is!
 Ga naar de Daendelstraat!
 Naar onze Posthumus!
 Het is u dan beschooren

De gereformeerde leer recht zuiver aan te hooren.’³²

Voorgeschiedenis

‘De hervorming kent nog niets van de caricatuur der latere, en nu weder der jongste orthodoxie, die [...] het als hoogste gevaarlijk beschouwt naar de samenstelling der Schrift

²⁹ ‘Maar zoodra ons geestelijk leven daalt, deze gemeenschap met God verflauwt, komt dadelijk voor God godsdienstigheid in de plaats. Het zwaartepunt wordt uit het objectieve naar het subjectieve verlegd. Men ziet het eigenlijke van den godsdienst niet meer in de genadige afdaling van God tot ons, maar in de vrome opklimming van ons tot God, niet meer in de Gods Persoon Woord en Daad, maar in het leven van ons hart dat daaruit voortvloeit.’ Gunning, *De eenheid der kerk: toespraak naar aanleiding der encycliek van paus Leo XIII ‘over de eenheid der kerk’, ter opening zijner lessen voor 1896/1897* (Nijmegen 1896) 9.

³⁰ Gerretsen, *Inleiding over de Opstanding* (1910) VII, 57-58.

³¹ Zie voor E.J.W. Posthumus Meyjes (1871-1949): *BLGNP* I, 262 (W. Nijenhuis). Gerretsen had niet alleen afkeer van het neocalvinisme, ook de wijze, waarop de confessionelen gereformeerd wilden zijn, stuitte hem tegen de borst: ‘[...] en dat nieuw gereformeerde à la Postumus Meyes [Posthumus Meyjes] is al even ellendig.’ Gerretsen aan Buytendijk, 10 september 1909.

³² Het ging als volgt verder: ‘‘k Heb, Meta lange tijd gezwegen, Toch heb ‘k het antwoord niet gekregen op mijn raad: ‘Naar Schokking heen!’ Zijt gij bij hem reeds ingeschreven, of nog bij ‘t oude kwaad gebleven? Och, mocht gij kunnen zeggen: ‘Neen!’’. De rijmpjes zijn in het bezit van de auteur. De Haagse predikant H. Schokking (1874-1941) was van confessionele signatuur, zie voor hem: *BLGNP* I, 319-320 (F.L. van ‘t Hooft).

onderzoek te doen, de Schrift menschelijk te behandelen en menschelijk uit te leggen, ja hoogst gevaarlijk zelfs om in de zin der Schrift te trachten in te dringen.³³

Zo luidden de woorden die La Saussaye in 1867 van de kansel liet klinken. Een ondubbelzinnige waarschuwing tegen Kuypers en de zijnen die het afwijzen van de moderne bijbelkritiek tot het sjibbolet van rechtgeaarde orthodoxie wilden verheffen. De kring rond Kuypers was nog klein maar dat zou niet zo blijven. Kuypers wist, door wat tegenwoordig bekend staat als *framing*, de beeldvorming rond de moderne bijbelkritiek te domineren en de ethische richting in diskrediet te brengen door haar te beschuldigen van heulen met het modernisme. Zijn boodschap kwam hierop neer: de ethischen noemden zich orthodox, maar waren in feite modern omdat zij de moderne bijbelkritiek omarmd hadden. Kortom: hoeft u voor deze wolven in schaapsklederen.

Abraham Kuypers in de aanval

Wat La Saussaye in 1867 nog zag als een kleine splintergroepering groeide in de volgende decennia onder aanvoering van Kuypers uit tot een Gideonsbende om het geloof der reformatorische vaders in de Hervormde kerk de plaats te geven die het rechtens toekwam. In dit streven monopoliseerde Kuypers de titel van orthodox voor wie zich onverkort hield aan de gereformeerde belijdenisgeschriften. Dat de ethische richting, die zich niet strikt aan de Dordtse regels conformeerde, zich eveneens als orthodox zag, kon hij niet anders zien dan ondermijning van zijn heilige roeping: herstel van het gereformeerde karakter van de Hervormde kerk. In dit opzicht zag hij de ethische richting als een groter gevaar dan het kamp der modernen.³⁴ Bij hen wist men immers waar men aan toe was. Dat kon men niet van de ethische ‘broeders’ zeggen, een verwijt dat overigens al vóór Kuypers te horen was.³⁵ Kuypers ging de confrontatie aan met La Saussaye als geestelijk voorman van de ethische richting, met het Zeister conflict in 1872 als dieptepunt.

Na de dood van La Saussaye in 1874 was het zijn geestverwant Gunning die het bij Kuypers ontgelden moest, hoewel zij persoonlijk op vriendschappelijke voet verkeerden.³⁶ De

³³ La Saussaye, *Leerredenen* IV, 128.

³⁴ Zie: C. Augustijn, ‘Kuypers rede over ‘De hedendaagsche schriftkritiek’ in haar historische context’, in: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuypers: vast en veranderlijk* (Zoetermeer 1998) 140.

³⁵ Kuypers placht van ethische ‘broeders’ te spreken ondanks zijn argwaan jegens hen, hetgeen Gunning danig ergerde. ‘Maar terwijl hij dit verschil zeer sterk in leven en arbeiden, leer en allerdiepst geestelijk beginsel teekent [...], blijft hij deze ‘ethischen’ evenwel ‘broeders’ noemen. [...] Maar *bovenal* loochenen wij het recht van hen die deze beschuldigingen gegrond achten, om hen die zij met de naam van ‘ethischen’ bestempelen, ‘broeders’ blijven noemen.’ Gunning, *Mede-getuigenis in zake het kerkelijk incident te Amsterdam* (Den Haag 1886) 9-10.

³⁶ Zie voor deze vriendschappelijke verhouding: Jasper Vree, ‘Gunning en Kuypers: een bewogen vriendschap rond Schrift en kerk in de jaren 1860-1873’, in: Theo Hettema en Leo Mietus ed., *Noblesse oblige: achtergrond*

eerste, ernstige confrontatie deed zich voor toen Gunning over de geboorteverhalen van Jezus sprak als ‘heilige legenden’. Dat deed hij in een voor een breed publiek bedoelde serie over de bijbel, overigens een initiatief van Kuiper.³⁷ Al eerder had Gunning zich op deze wijze geuit en daar had Kuiper toen tamelijk mild en genuanceerd op gereageerd.³⁸ Maar kennelijk waren de onderlinge verhoudingen na de dood van La Saussaye verscherpt. In orthodoxe kring was men aanmerkelijk gevoeliger geworden voor formuleringen, die de historische waarheid van de bijbel in twijfel trokken. De felle kritiek van Kuiper trof doel. Er stak een storm van verontwaardiging op over de geïncrimineerde uitlating van Gunning.³⁹ Wie zo iets uit zijn pen liet vloeien getuigde daarmee van zijn ongelooft, zal door veler hoofden gegaan zijn. Gunning kreeg het zwaar te verduren. Niet weinigen keerden zich noodgedwongen van hem af, noodgedwongen, want als predikant was hij zeer gezien en geliefd.⁴⁰ Het zou Gerretsen vele jaren later ook zo vergaan. Zo heftig waren de reacties, dat Gunning enige tijd onderdook in het Duitse Barmen.⁴¹ Pas toen hij zijn uitspraken herriep, luwde de storm.⁴²

Wie de historische waarheid van de bijbel niet erkende, liep het gevaar beticht te worden van modernisme of ongelooft. Kuiper speelde in op gevoelens die in brede kring leefden. Ethisch werd dan ook in orthodoxe ogen geleidelijk aan synoniem voor halfslachtig: van buiten rechtzinnig, van binnen vrijzinnig. Kuipers opvatting werd gecanoniseerd door diens geruchtmakende rectorale rede uit 1881 over de bijbelkritiek waarin met name de ethischen het moesten ontgelden.⁴³ Kuiper deed dit op een behendige wijze. Hij bracht

en actualiteit van J.H. Gunning Jr. (Gorinchem 2005) 62-86. Het is de vraag of Kuiper de effecten van zijn handelen voorzien heeft. Het is niet onmogelijk dat intuïtie aanvankelijk een grotere rol gespeeld heeft dan bewuste tactiek. Zie: Mietus, *Gunning en Kuiper*, 12.

³⁷ Zie voor deze strijd: Augustijn, ‘Kuipers rede’.

³⁸ ‘De heerlijke mythe die onzen Bijbel opent, de Paradijsgeschiedenis [...]’, J.H. Gunning jr., ‘Geloof en kritiek’, *Protestantsche Bijdragen* 1 (1870) 343. Ook La Saussaye had enkele jaren eerder gesproken van mythen zonder dat, voor zover bekend, dit tot kritiek had geleid: ‘Het scheppingsverhaal is mij eene mythe, eene der schoonste [...]’ La Saussaye, *Genesis I:1: een woord tegen het materialisme en idealisme van onzen tijd* (Rotterdam 1866) 30. Later opgenomen in: *Leerredenen* IV, 313.

³⁹ Zo herinnerde zich H.C. Voorhoeve, predikant te Harlingen, de kwestie-Gunning: ‘Gunning schreef in zijn ‘Leven van Jezus’, dat Matth. II en Luk. II legenden bevatten. Daarop ontstond een storm in de Vaderlandsche kerk.’ Voorhoeve, *Herinneringen gedurende vijftig jaren*, 106.

⁴⁰ Dat overkwam Gunning toen de bekende straatprediker Isaäc Esser, die veel bij hem over de vloer kwam, weigerde nog binnen te komen: ‘Ik mag en wil niet in uw huis komen na die aflevering van uw boek. U hebt Gods Woord aangerand. Ik schud het stof van mijn voeten af. Kinderen, gaat mee!’ J.H. Gunning J.Hz., *Prof. dr. J.H. Gunning: leven en werken* (Rotterdam 1923) II 893. Zie voor I. Esser (1818-1885): *BLGNP* I, 77-78 (F.L. van ’t Hooft). Zie voor de reacties in orthodoxe kring: Augustijn, ‘Kuipers rede’, 124 noot 48.

⁴¹ Zie: Augustijn, ‘Kuipers rede’, 124 noot 48. Vermoedelijk verbleef Gunning bij Friedrich Fabri. Zie: Mietus, *Gunning en Kuiper*, 43.

⁴² Voorhoeve, *Herinneringen*, 120

⁴³ Abraham Kuiper, *De hedendaagsche Schriftkritiek in haar bedenkelijke strekking voor de gemeente des levenden Gods: rede gehouden bij het overdragen van het rectoraat der Vrije Universiteit gehouden den 20sten October 1881* (Amsterdam 1881).

namelijk Rothe in stelling.⁴⁴ Als hij het ongelijk van Rothe, ‘de geniaalste’ onder de ethische theologen wist aan te tonen, dan kon hij lagere goden, zoals Gunning en Valeton, gevoeglijk buiten beschouwing laten.⁴⁵ Wat hadden zij immers nog aan nieuwe inzichten weten toe te voegen aan de theologie van Rothe? Bovendien was de Duitse theoloog hem sympathieker dan zijn Nederlandse epigonen die zijns inziens niet eerlijk voor hun standpunt inzake de bijbelkritiek uitkwamen.⁴⁶ Gunning en Valeton kwamen dan ook niet voor in Kuypers rede. Maar zij waren wel degelijk zijn gesprekspartners want hij nam afscheid van hen door ze vermanend toe te roepen: ‘Smelt af het wijsgeerig alliage van het zuivere goud dat in de kern van uw geloof nog schuilt.’⁴⁷ De ethischen bevonden zich op een hellend vlak en dat beeld zette zich vast.

Het argument van het hellend vlak was in de ogen van de ethischen uit den boze. In geestelijke zaken behoorde het geloofsbeginzel te prevaleren, wat de praktische gevolgen ook zouden zijn. Gunning had het beroep op pragmatisme aan de kaak gesteld toen de Haagse kerkenraad in 1864 om praktische redenen het beroep van een moderne predikant had tegengehouden. Hij hekelde de opvatting dat het modernisme enkele grondwaarheden van het bijbels geloof op het spel zette. ‘Ontkent men die, (zeggen zij [de orthodoxen]) dan valt het gezag des Bijbels, en wáár houd ik mij dan aan vast, als ik niet meer aan de bijbel kan gelooven? *Waar moet het dan heen?* Dan valt alles! Neen, neen! Dat gaat *te ver, te ver!*’⁴⁸ In het geloof kwam het niet aan op waarheden maar op de levende Christus die de waarheid belichaamde, waarvan de geloofswaarheden een afgeleide waren.⁴⁹ Het was de bijbel zelf volgens Gunning die hem dat leerde, die er hem van weerhield in geloofswaarheden te geloven omdat zij nu eenmaal in de bijbel stonden.⁵⁰ Waar gaat dat heen? Een jammerklacht die zich allengs luider deed horen en gelden in de orthodoxe gelederen.

De kerkelijke context waarin Gerretsen zich bewoog, was dus wel grondig gewijzigd sinds La Saussaye. Een confronterend confessionalisme had de overhand gekregen in de

⁴⁴ H. Berkhof was van mening dat Kuypers op Rothe terugging om de verderfelijke Duitse wortels van de ethische theologie aan te tonen. Zie: Berkhof, ‘Neocalvinistische theologie van Kuypers tot Kuitert’, 32.

⁴⁵ Kuypers, *De hedendaagsche Schriftkritiek*, 23.

⁴⁶ Kuypers, *De hedendaagsche Schriftkritiek*, 23.

⁴⁷ Kuypers, *De hedendaagsche Schriftkritiek*, 43

⁴⁸ J.H. Gunning jr., *Beginzel of behoudzucht? Rekenschap van gevoelen, afgelegd in de Vergadering van den Kerkeraad der Hervormde Gemeente te 's-Gravenhage op den 19 Mei 1864 met eene voorrede* (Den Haag 1864) 7.

⁴⁹ ‘Welk is dat groote beginzel? Het is: de belijdenis van *Jezus als den Christus* [...] *Christus vóór ons en in ons*, als beginzel van alle verdere waarheid [...]’ Gunning, *Beginzel of behoudzucht?*, 8.

⁵⁰ ‘Maar opdat iets voor mij een fundamentele waarheid worde, moet het met het beginzel zamenhangen. Aldus leert mij de Schrift. En aangezien *het gezag der geheele Heilige Schrift mij boven alles gaat*, zoo zou het van mij oneerbiedig jegens haar zijn, mij op eene wijze, die zij zelve mij verbiedt, op haar uitwendig gezag te beroepen.’ Gunning, *Beginzel of behoudzucht?*, 8 noot 1.

Hervormde Kerk. Het zal dan ook niet verbazen dat in het asymmetrische krachtenveld, waarin ethisch en confessioneel kwamen te verkeren, een conflict over de moderne bijbelkritiek spoedig tot een uitslaande brand kon uitgroeien. Schröders beeld van een bom was wellicht wat gechargeerd maar toch ook treffend. De emoties liepen in korte tijd hoog op. Predikanten, ouderlingen en diakenen bleken daarin elk een eigen rol te spelen, waarbij de grenzen van de kerkorde afgetast werden. Op een nieuwe scheuring was niemand uit. Maar hoe vrijblijvend was de kerkorde inzake leertucht? Anders gezegd: hoe vrij waren predikanten in het verkondigen van een leer die afweek van de kerkelijke traditie? De kwestie-Bähler lag nog vers in het geheugen. De vrijzinnige hervormde predikant Louis A. Bähler had openlijk zijn sympathie voor het boeddhisme beleden en was - naar men zei - zelfs zover gegaan het hoger te stellen dan het christendom. De predikant was daarop verwikkeld geraakt in een leertuchtelijke procedure die geleid had tot zijn schorsing. Tot verbijstering van orthodox Nederland was deze schorsing door de Synode evenwel ongedaan gemaakt.⁵¹ De Haagse kerkenraad nam onder presidium van Gerretsen duidelijk afstand van deze beslissing, evenwel zonder een scherpe afkeuring, zoals in Amsterdam wel het geval was geweest.⁵² Wie kon toen bevroeden dat dezelfde Gerretsen een jaar later in zwaar weer verzeild zou raken en dat hem en zijn ambtsbroeder Cramer het lot van Bähler ook het hunne dreigde te worden?

Een blindganger uit 1896

De beroering in Den Haag had een voorloper tegen het einde van de negentiende eeuw waar in de literatuur nauwelijks of geen aandacht aan is gegeven. In het licht van de groeiende allergie tegenover de moderne bijbelkritiek blijkt zij toch relevant. Vooral omdat blijkt dat ook binnen de ethische kring deze allergie leefde en de mantra: bijbelkritiek is ongeloof, wortel had geschoten. Het was de jonge ethische predikant Gerrit Hulsman - hij kwam in de inleiding al ter sprake - die zich heftig verzette tegen de moderne bijbelkritiek. Waarin verschilde Hulsman van de ethische voormannen Gunning, Valeton en La Saussaye jr.? Immers ook voor Hulsman was het geloof een innerlijke ervaring, een overgave aan de

⁵¹ Zie voor L.A. Bähler (1867-1941): *BLGNP* V, 27-29 (D. Jansen). Zie voor de kwestie-Bähler: Derk Jansen, ‘‘Een stofopjagend gezet’’: Louis Adriën Bähler: *Het ‘christelijk’ barbarendom in Europa*, in: F.G.M. Broeyer en D.Th. Kuiper, *Is ‘t waar of niet?*, 293-296 en: F.R.J. Knetsch, ‘Een kerk in gisting: Hervormde stemmen 1892-1907’, *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 15 (1992) 67-87.

⁵² De kerkenraad nam met algemene stemmen een motie van treurnis aan, luidende: ‘De Kerkeraad, gehoord de discussies, spreekt zijn diepen smart uit over den treurigen toestand, onzer Nederlandsche Hervormde Kerk, opnieuw gebleken uit de zaak-Bähler, en verbindt zich voor ‘s Heeren heilig aangezicht met alle kracht te waken tegen het voortwoekeren van denkbelden als die van Dr. Bähler in het midden der gemeente,’ HGA, Archief Kerkenraad Hervormde Gemeente, inv. nr. 27 Notulen Bijzondere Kerkeraad, 2 november 1905. Voortaan te citeren als: Notulen BK. Deze motie alsmede een andere, die met meerderheid van stemmen was aangenomen, werden in *De ‘s-Gravenhaagsche Kerkbode* 20 (1905) 5 gepubliceerd.

persoon van Jezus. Maar, en hier trad een wezenlijk verschil aan het licht, dit geloof werd bevestigd door de woorden die Jezus volgens de evangeliën gesproken had. Hier deed zich een zekere spanning voor tussen de innerlijke ervaring - kenmerkend voor de ethische richting - en een min of meer fundamentalistische interpretatie van de bijbelwoorden, die haaks stond op de liberale interpretatie van de bijbel. Die spanning lag ten grondslag aan de commotie rond de Haagse predikant H. Zeydner, waarvan Hulsman de aanstichter was.⁵³

Op de jaarlijkse Predikantenvergadering in 1896 hield Zeydner een pleidooi om de moderne bijbelkritiek, die tot dan overwegend gericht was op het Oude Testament en met de nodige reserves min of meer geaccepteerd was, ook toe te passen op het Nieuwe Testament.⁵⁴ Men kon toch bij de huidige stand van wetenschap niet in gemoede volhouden dat Jezus de in de evangeliën overgeleverde uitspraken werkelijk had gedaan. Gebood niet de eerlijkheid en het respect voor de bijbel als Gods Woord dit te erkennen en niet te blijven staan bij de gecanoniseerde overlevering?

Bij deze vraag van Zeydner sloeg bij Hulsman de vlam in de pan. En niet alleen bij hem, ook bij anderen, met name jongeren, was dit het geval.⁵⁵ Geschokt zochten zij na afloop van de vergadering steun bij elkaar.⁵⁶ De woorden van Zeydner dreunden na als 'een onweersslag in de Alpen'.⁵⁷ Men kon zijn oren niet geloven dat hij aan de historische juistheid

⁵³ Zie voor H. Zeydner (1849-1914): D. van Popta, 'Necrologie: Henricus Zeydner', *De schatkamer: maandschrift voor den heiligen dienst* 8 (1914) 158-159. Hoewel niet gepromoveerd werd Zeydner in 1897 in Leiden (vacature W.H. Kusters) en in 1907 in Groningen voor de vervulling van de vacature G. Wildeboer voorgedragen. Zie voor G. Wildeboer (1855-1911): *BNGLP* IV, 450-453 (C. Houtman). Zie voor de vacature in Leiden: Van Driel, *Scheren in de schemering*, 29. A. de Lange, *J.H. Gunning Jr.: brochures en brieven uit zijn Leidse tijd (1889-1899)* (Kampen 1984) 151 noot 40. Zie voor de vacature in Groningen: Van Driel, *Gewantrouwd gereformeerd*, 106.

⁵⁴ Het referaat van Zeydner verscheen later als artikel onder een andere titel: H. Zeydner, 'De houding des evangeliedienaars ten opzichte van het Oude Testament', *Theologische Studiën* 14 (1896) 241-272.

⁵⁵ De voorzitter van de predikantenvergadering, A.W. Bronsveld, die op deze vergadering verstek had moeten laten gaan, berichtte in zijn lijfblad *Stemmen voor Waarheid en Vrede*: 'Naar men ons meedeelde heerschte in de talrijke vergadering een opgewekte en broederlijke geest, die niet verstoord werd ook bij het uitspreken van onderling afwijkende gevoelens. Het heeft de aandacht getrokken dat de meer conservatieve denkbeelden over Schrift-kritiek het levendigste verdedigd werden door de jongere leden der vereeniging.' 'Kroniek', *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 33 (1898) 613.

⁵⁶ 'Wij zaten bijeen als de grenadiëren van Heine en hadden het gevoel, alsof onze Koning gevallen ware. 'Wij hebben iets verloren vandaag', zei de een; en een ander zuchtte: 'Eerst moet ik het Evangelie van Johannes nog eens doornemen en dan heb ik weer moed tot spreken.' Het was een *dies ater*.' Dat verhaalde Hulsman later in zijn brochure *Moderne Wetenschap of Bijbelsche traditie? De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten van ds. Zeydners referaat over de houding des evangeliedienaars ten opzichte van het Oude Testament* (Utrecht 1896) 86-87. De 'grenadiëren' verwijzen naar het bekende gedicht *Die Grenadiere* van Heine uit 1814 of 1816 over twee Franse soldaten, die uit Rusland gekomen, vernemen dat Napoleons rijk ten onder is gegaan en hij zelf gevangen.

⁵⁷ Hulsman, *Moderne wetenschap*, 64.

van Jezus' eigen uitspraken bleek te twijfelen.⁵⁸ Tien jaar later zou in het Haagse conflict juist de twijfel aan de woorden van Jezus de angel zijn. Werd de grens tussen bijbelkritiek en blasfemie hier niet overschreden? Allengs nam de bijeenkomst het karakter van een protestvergadering aan, protest tegen Zeydner, Valeton, La Saussaye jr. en Wildeboer. Kortom tegen alle ethische coryfeeën die de bijbelkritiek beoefenden en dan ook de naam van 'ethisch-critisch' verdienden.

Deze bijbelkritiek bleef niet binnenskamers. Zeydner en de zijnen kregen er geducht van langs in de brochure *Moderne Wetenschap of Bijbelsche traditie? Beoordeeling van ds. Zeydners referaat over de houding des evangeliedienaars ten opzichte van het Oude Testament*, die Hulsman in het najaar van 1896 het licht deed zien.⁵⁹ Klonk in de titel de bijbelkritiek al niet door? Wie moderne bijbelkritiek beoefent is modern. Daarom pleegden Zeydner en de zijnen vroom bedrog.⁶⁰ Wie had dat niet al eerder beweerd? Kuyper zal zich verkneukeld hebben.⁶¹ Had het zaad der tweespalt nu ook niet wortel geschoten in ethische kring? Ethisch stond tegenover ethisch, want Hulsman voelde zich geenszins gereformeerd of confessioneel, integendeel.⁶² Hij eiste de naam van ethisch op tegenover Zeydner en de zijnen, zolang zij niet op hun schreden terugkeerden en de bijbelkritiek lieten varen. Tot die tijd hadden zij te zuchten onder de banvloek van de jonge Hulsman als een kleine Kuyper.⁶³

Weinig weerklank

De brochure van Hulsman riep een reeks van reacties op in de vele kerkelijke bladen die Nederland rijk was.⁶⁴ Hij haalde zelfs even de landelijk pers toen het gerucht ging dat de

⁵⁸ Zeydner stelde de dubbelhartigheid van velen aan de orde die terdege wisten dat er geen enkel schriftelijk bewijs van de woorden van Jezus bestond en toch deden of de overgeleverde woorden 'ipsissima verba' waren. Zeydner, 'De houding des evangeliedienaars', 245.

⁵⁹ Niettegenstaande Zeydner Hulsman's mentor was geweest, nam Hulsman geen blad voor de mond. Wel releveerde hij: '[...] Ds. Zeydner is mijn oude leermeester, de vriend mijns vaders, de raadsman van mijne gymnasiale jaren.' Hulsman, *Moderne wetenschap*, 3. Wat hij verzwegen was dat Zeydner in zijn studiejaren zijn mentor was geweest en dus hij toen al wist van Zeydner's standpunt inzake de bijbelkritiek. Er was dus geen enkele reden om nu zo geschokt te reageren. Dat wreef Zeydner hem publiekelijk onder zijn neus: 'Indien de boomen van den pastoriëtuin en van den 'Breedend Weg' te Randwijk konden spreken dan zouden zij weten te verhalen, hoe coll. H. en ik in zijn studententijd meermalen breedvoerig gehandeld hebben over volkomen dezelfde dingen, die nu in mijn referaat staan.' Ingezonden brief van Zeydner in de *Kerkelijke Courant: weekblad voor de Nederlandsche Hervormde Kerk* 21 (1897) 1.

⁶⁰ Hulsman, *Moderne wetenschap*, 93.

⁶¹ Het was Kuyper niet ontgaan wat zich afspeelde. Zie: Hulsman, *Een laatste woord aan ds. Zeydner pred. te 's-Gravenhage* (Utrecht 1897) 14.

⁶² 'Wij noemen ons gaarne ethisch, in tegenstelling tot gereformeerd, modern en ethisch-critisch.' Hulsman, *Moderne wetenschap*, 104.

⁶³ Hulsman, *Moderne wetenschap*, 107.

⁶⁴ Er verschenen enkele adhesiebetuigingen in de *Kerkelijke Courant* en sympathiserende commentaren in de rechts orthodoxe periodieken, zoals de *De Nieuwe Sprokkelaar: Christelijk weekblad* en *De Banier: tijdschrift voor het regt verstand der Heilige Schrift*.

malcontente jongeren uit waren op een scheuring in de Predikanten Vereeniging, een gerucht dat hij prompt tegensprak.⁶⁵ Maar daar bleef het toch bij. Valetton en La Saussaye jr., die zich ongetwijfeld geschoffeerd voelden, gaven Hulsman persoonlijk van hun ongenoegen blijk, maar zwegen in het openbaar.⁶⁶ En Zeydner, hoe reageerde hij? Eerst op aandringen van zijn omgeving trad hij in het openbaar.⁶⁷ Over de inhoud van Zeydners reactie volgt dadelijk meer. Hulsman kon het evenwel niet nalaten uitvoerig te reageren zonder de indruk te wekken open te staan voor wat zijn voormalige mentor op het hart had.⁶⁸ Dat blijkt ook uit zijn poging tenslotte bij de bejaarde Beets zijn gelijk te halen, maar die hield de boot af. Hij was gezien zijn leeftijd niet meer op de hoogte van kwesties zoals de bijbelkritiek, maar stelde zijn volste vertrouwen in een man als Valetton en daarmee impliciet ook in Zeydner.⁶⁹

Ongetwijfeld zal Gerretsen de commotie rond Hulsman gevolgd hebben, misschien was hij op de Predikantenvergadering aanwezig.⁷⁰ Onwaarschijnlijk is het echter dat hij zich aangesloten heeft bij de morrende jongeren, daarvoor was hij, zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken, te geïnvolveerd met de vraag wat ethisch in wetenschappelijk opzicht betekende om begrip te hebben voor de antiwetenschappelijke stemmingmakerij van Hulsman en de zijnen.⁷¹ Gerretsen stond, ondanks zijn afkeer van theologisch intellectualisme, enigszins argwanend tegenover een geloof dat verliep in emotionele stemmingen en dat zich niet liet redresseren door de kritisch onderzoek, zoals hij aan Buytendijk schreef.

‘Bovendien ik heb altijd behoefte om een waarheid, die in mijn ziel leeft helder te doorzien. De Heilige Geest is de Geest der waarheid. Ik ben ethisch genoeg om waarheid hier niet zuiver intellectueel te nemen en het te verstaan als waarachtigheid. Maar toch kan ik het intellectueele element niet missen. De Heilige Geest geeft licht, doet ons zien, en zien bij licht is ‘onderscheiden’. En wat is logica anders dan onderscheiden. Ik heb evidentie nodig. Het verstand geeft evidentie. Ik geloof, dat de gereformeerde dogmatiek en haar handhaven

⁶⁵ Hulsman, ‘Ingezonden brief van 23 november 1896’, *Kerkelijke Courant* 20 (1896) 48. Het bericht verscheen op de voorpagina van *Het Algemeen Handelsblad*, 18 november 1896.

⁶⁶ In het Gunningarchief berusten afschriften van de brieven van Valetton en La Saussaye aan Hulsman van 9 januari en 11 februari 1897. Ze zijn door J.H. Gunning J.Hz. buiten medeweten van Hulsman, die ze hem ter hand stelde, gekopieerd. Universiteitsbibliotheek Utrecht, Bijzondere collecties, Archief Gunning 7k47.

⁶⁷ Zeydner deed dit in de vorm van een preek vergezeld van een kort naschrift. H. Zeydner, *Geen uitwendig teeken van de hemel, een woord over kerk en heilige schrift, naar aanleiding van Markus VIII:10-13* (’s-Gravenhage 1897) 40.

⁶⁸ Hulsman, *Een laatste woord aan ds. H. Zeydner pred. te ’s Gravenhage* (Utrecht 1897).

⁶⁹ Beets aan Hulsman, 19 april 1898, LTK Beets A 1 3b.

⁷⁰ D.J. Karres, ambtsbroeder van Cramer en Gerretsen, refereerde in 1907 aan beider betrokkenheid bij de Predikantenvereniging. D.J. Karres, *Evangelie en zekerheid* (Den Haag 1907) 32. Zij traden ook als spreker op. Zie: Dankbaar, *Onbekrompen en ondubbelzinnig*, 28-29.

⁷¹ Gerretsen zal zich zeker hebben kunnen vinden in de kritiek van zijn studievriend, de latere wijsgeer J.D. Bierens de Haan, die de affaire-Hulsman afdeed als ‘fanfare’. J.D. Bierens de Haan, ‘Een Rechter, doch zonder bevoegdheid: G. Hulsman, ‘Moderne wetenschap of bijbelsche traditie?’, *De Vaderlander* 8 (1896) 48 en 49. Prompt reageerde Hulsman: ‘Aan dr. J.D. Bierens de Haan’, *De Vaderlander* 8 (1896) 50 en 51. Zie voor de vriendschap van Gerretsen met Bierens de Haan: C.L. Voorhoeve, ‘De studententijd’, 40.

van het intellectueel bestanddeel der waarheid, haar onbetwistbaar recht heeft. Ik houd niet van mystiek enthousiasme. Dan zinken wij terug tot beneden het peil van het mensch-zijn daarom bestaat mijn geestelijk leven zonder dogmatiek, maar voor het wèl-zijn van mijn geestelijk leven heb ik dogmatiek nodig. Ik ben in elk opzicht: ethisch - in den grond en daarbij gereformeerd.⁷²

Bovendien zal zijn loyaliteit jegens Valetton, zijn lichtend voorbeeld, zwaar gewogen hebben. Overigens komt de affaire-Hulsman in zijn correspondentie met Buytendijk en Haspels op geen enkele wijze ter sprake.

En Cramer? Hij was naar eigen zeggen in die dagen al een voorstander van de moderne bijbelkritiek. Hij bekende in 1906 dat hij tien jaar gezwezen had om niet voortijdig naar buiten te komen met zijn standpunt. Cramer wilde eerst het vertrouwen van de gemeente winnen alvorens zo'n heikel punt als de bijbelkritiek aan de orde te stellen.⁷³ Overigens zal zijn vader, hoogleraar in Utrecht, er wel het zijne toe hebben bijgedragen aan Cramers houding ten aanzien van de bijbelkritiek.⁷⁴ Hij kwam in 1906 terug op de affaire uit 1896 toen hij de tegenstanders van de bijbelkritiek verweet dat zij nog steeds geen antwoord hadden gegeven op de prangende vragen die Zeydner tien jaar eerder aan hen gesteld had.⁷⁵

Schrieke en Zeydner

Er verschenen twee reacties op Hulsman's brochure, die te opmerkelijk zijn om daar geen aandacht aan te schenken. Zij bleken namelijk de kern te raken van wat in het voetspoor van La Saussaye onder ethisch verstaan diende te worden. De eerste is een brochure van de Enschedese predikant Otto Schrieke die de pen opgenomen had uit verontwaardiging over het gemak waarmee het ethische beginsel, zoals dat door La Saussaye en Gunning

⁷² Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk 1896.

⁷³ 'Tien jaren lang heb ik reeds in uw midden mogen arbeiden. Tot dusverre heb ik deze dingen niet op den kansel gebracht. Waarom niet? Omdat ik wilde, dat Gij eerst goed wist, dat ik U niets anders wilde prediken dan het Evangelie van Jezus Christus.' J.A. Cramer, *"Bijbel" en "Kritiek": vier preeken gehouden te 's Gravenhage* (Den Haag 1906) 47. Toen Zeydner zijn voordracht hield, was Cramer predikant te Alkmaar; hij zou enkele maanden later, in oktober 1896, beroepen worden in Den Haag en dus Zeydner's collega worden. Zie: E.J.W. Posthumus Meyjes, *Hervormd 's-Gravenhage in de negentiende eeuw* (Den Haag 1935) 345.

⁷⁴ Cramers vader, J. Cramer - aanvankelijk hoogleraar te Groningen en vervolgens te Utrecht - was als ethisch theoloog niet alleen een voorstander van de moderne bijbelkritiek, maar ook een vurig pleitbezorger. Ook hij bekritiseerde op grond van eigen onderzoek de historisch onjuiste interpretatie van *sola scriptura* door de confessionelen. Zie: J. Cramer, *Exegese en critiek* (Utrecht 1889) en: J. Cramer, 'De rooms-katholieke en oud-protestantsche schriftbeschouwing: een geschiedkundige bijdrage', *Nieuwe Bijdragen voor Godgeleerdheid en Wijsbegeerte* IV (1883) 123-195. Zie voor J. Cramer (1833-1895): G.H. Lamers, 'Levensbericht van dr. J. Cramer', in: *Jaarboek MNL* 1895, 303-336.

⁷⁵ 'Op vier van aan het eind door hem gestelde vragen, wacht de Schrijver nog steeds antwoord. Hij staat nog steeds in zijn klaar betoog als overwinnaar temidden van allen, die zich met gemeenschappen van de zaak willen afmaken.' Cramer, *"Bijbel" en "Kritiek"*, voorwoord. Zeydner had in een naschrift bij zijn artikel in *Theologische Studiën* vier vragen gesteld aan de critici van de bijbelkritiek. Zie: Zeydner, 'De houding des evangeliedienaars ten opzichte van het Oude Testament', 272.

vertegenwoordigd werd, afgedaan werd.⁷⁶ Dat gold niet alleen voor Hulsman, maar ook Bronsveld, zoals bekend de spraakmakende redacteur van *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, moest het ontgelden omdat hij het oprechte geloof van de ethische voormannen waardeerde, maar nooit had begrepen hoe zij dit hadden kunnen verenigen met de moderne bijbelkritiek. En dank zij Hulsman was volgens Bronsveld het hoge woord er gelukkig eindelijk uit.

‘Het woord, dat de heer H. spreekt - het is er uit, en *misschien* moest het maar eens gesproken worden, want van velen hoorde ik de vraag opwerpen: hoe kunnen onze ethische Broeders hun prediking, zoo warm, zoo echt christelijk, zoo geloovig overeenbrengen met hun bijbel-critiek. Ik heb ook niet altijd het antwoord kunnen vinden op die vraag, en gedacht: er schijnen somtijds twee mensen te zijn. God doe den besten van die twee duurzaam triomferen!’⁷⁷

Dat was, zo vond Schrieke, een vorm van denkluheid of een kwestie van pappen en nathouden. Bronsveld had immers weliswaar Hulsman gekapitteld om zijn blagerig optreden tegen mannen als Valeton en La Saussaye jr., maar een principieel standpunt had hij niet ingenomen.⁷⁸ Hij sprak de hoop uit dat Bronsveld de wijze woorden van Gunning ter verdediging van de bijbelkritiek ter harte zou nemen en de principiële eenheid van geloof en wetenschap van het ethische beginsel zou inzien.⁷⁹

De tweede reactie die, zij het op andere wijze, ook de kern leek te raken van de kwestie Hulsman, was afkomstig van Zeydner. Hij onderstreepte dat het bijbelse geloof leefde niet bij de gratie van zichtbare tekenen, maar dat het geloof uit het gehoor was.⁸⁰ Het geloof bewees zichzelf als innerlijke ervaring *sui generis*, die dus geen externe legitimatie kende. Het geloof in Jezus bevestigd te willen zien in de bijbelse overlevering, zoals Hulsman dat voorstond, was niet minder dan een *testimonium paupertatis*. Dat wilde zeggen dat de uiterlijke vorm van de bijbel, de letterlijke tekst, het geloof nooit tot steun kon zijn, wel daarentegen haar inhoud. De bijbel moest niet naar zijn uiterlijke vorm, maar naar zijn

⁷⁶ O. Schrieke, *Christus en de schrift: een woord over de schriftkritiek, voorafgegaan door een open brief aan dr. A.W. Bronsveld* (Utrecht 1897).

⁷⁷ Bronsveld, ‘Kroniek’, *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 33 (1896) 1147.

⁷⁸ Bronsveld had over Hulsman geschreven: ‘Heeft de Heer H. het recht, om zijn leermeesters, die hem mede tot Christus hebben geleid, voor de geheele kerk ten toon te stellen, als mannen die niet te vertrouwen zijn, en die eerlijk gezegd de goê gemeente misleiden? Ik zou daaraan niet gaarne meedoen.’ Bronsveld, ‘Kroniek’, *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 33 (1896) 1146. De door Schrieke bekritiseerde passage is te vinden op pagina 1147.

⁷⁹ Schrieke verwees naar het voorwoord van Gunning bij de vertaling van: Martin Kähler, *Onze strijd voor den bijbel: voorloopig woord ter opheldering en geruststelling voor ‘bijbelvereeerders’* (Nijmegen 1896).

⁸⁰ Ook voor Gerretsen paste horen beter bij het geestelijk leven dan zien. Als hij ‘zien’ en ‘aanschouwen’ gebruikte dan was dat in metaforische zin. ‘‘Hoorren’’ is een meer geestelijke functie dan ‘zien’, en kan beter het geestelijke uitdrukken. ‘Zien’ is onmiddellijker. In het ‘zien’ komt de onmiddellijkheid van het geloofsleven meer tot haar recht. Bij Paulus hooren we meer het ‘hooren’, hoewel ook hij de aanschouwing kent, echter meer als in een spiegel. Bij Johannes is het altijd het aanschouwen.’ Gerretsen, *Het evangelie van Johannes* (1906) I, 16.

innerlijke bedoeling begrepen worden. De zekerheid van het geloof lag in de innerlijke ervaring en niet in enige zichtbare of tastbare tekenen. Zeydner had dat de Predikantenvergadering ook al voorgehouden, maar dat bleek grotendeels aan dovemansoren gesproken.

Het verlangen naar zichtbare zekerheid, het verlangen naar een teken, zoals Zeydner het noemde, kan gezien worden als exponent van een algemeen fenomeen dat zich na het midden van de negentiende eeuw in de westerse cultuur manifesteerde: een groeiende gevoeligheid voor visuele ervaringen.⁸¹ Dat fenomeen weerspiegelde de ongekende ontwikkeling van visuele media, met name de fotografie.⁸² Zij bleek in het representeren van de werkelijkheid zo overtuigend te zijn dat het buitengewoon moeilijk was zich te onttrekken aan de suggestie dat wat een foto te zien gaf ook in werkelijkheid zo was. Het gaf een onweerstaanbare indruk van ‘being there’, ooggetuige te zijn.⁸³ Het hoeft het dan ook niet te verbazen dat bijvoorbeeld Kuyper zijn toevlucht nam tot de fotografie als metafoor om het waarheidskarakter van de bijbel te belichten. ‘Gelijk het een zelfde licht is, waardoor het photographische beeld op de zilverplaat geteekend werd, en waardoor het afgebeelde voorwerp zijn kleuren ontving, zoo ook is het met het licht van Gods Woord’.⁸⁴ Ook een aan

⁸¹ ‘The second half of the nineteenth century lives in a sort of frenzy of the visible.’ Jean-Louis Comolli, ‘The machines of the visible’, in: Teresa de Lauretis en Stephen Heath ed, *The cinematic apparatus* (New York 1980) 122. Geciteerd in: Martin Jay, *Downcast eyes: the denigrations of vision in the twentieth-century thought* (Berkeley 1994) 149. Jay spreekt zelfs van een ‘scopisch regiem’.

⁸² ‘As for the photographic image, it encouraged the recentring of all forms concerned with visible reality, including the work of writers such as Gustave Flaubert, who were the most hostile to it.’ Philippe Ortel, ‘Poetry, the picturesque and the photogenic quality in the nineteenth century’, in: *European studies* 30 (2000) 20. De Engelse cultuurhistoricus Stephen Bann noemt de fotografie paradigmatisch voor de tweede helft van de negentiende eeuw. Zie: Stephen Bann, *Parallel lines: printmakers, painters and photographers in nineteenth-century France* (New Haven 2001) 124-125. De Amerikaanse literatuurhistoricus Anthony J. Cascardi ziet de wortels van dit fenomeen in de romantiek toen ‘nature [was] made a spectacle, an object of sight.’ Anthony J. Cascardi, ‘From the sublime tot the natural: romantic responses to Kant’, in: Anthony J. Cascardi ed, *Literature and the question of philosophy* (Baltimore en Londen 1989²) 107.

⁸³ Hengstenberg had dan ook geen ongelijk toen hij stelde dat het immense succes van Renans *Vie de Jésus* te verklaren was uit het feit dat hij zijn lezers in de positie van (quasi-)ooggetuigen bracht. ‘Was hat dem Buche von Renan eine so weite Verbreitung geschafft? Einigen Anteil daran hat gewiß neben dem Zauber seiner glänzenden Phrasen, daß er sich überall den Schein eines *Augenzeugen* gibt.’ [cursivering door mij] E.W. Hengstenberg, ‘Vorwort’, *Evangelische Kirchen-Zeitung* 16 januari 1864. Renan belichtte verschillende aspecten van Jezus als *foto shots* die tamelijk los van elkaar stonden. Dat was ook de kritiek van La Saussaye die in Renan geen beeldend kunstenaar maar een fotograaf zag. ‘In dit leven van Jezus is geene eenheid; men kan gerust verschillende hoofdstukken door elkander lezen, zonder schade voor het geheel. [...] De Jezus van Renan is uit de meest heterogeene bestanddeelen samengesteld: het ascetisme [...] naast de naïeve frisheid en vreugde des levens van den galileeschen wonderman; de apocalytiker [...] naast den democratischen revolutionair; de wereld- en menschenverachter [...] naast den vriend van tollenaars en zondaars; de Israëliet en de cosmopoliet.’ La Saussaye, *Hoe moet het modern naturalisme bestreden worden?*, 18.

⁸⁴ ‘De Schrift stelt mij drie eischen [...] 2°. dat in kaartbrengen bij het photographische licht des onbedriegelijken geestes [...]’ Kuyper aan Gunning, 9 maart 1873, J.H. Gunning J.Hz., *Prof. dr. J. Gunning II*, 906 Geciteerd in: Augustijn, ‘Kuypers rede’, 111, 118 en 133. Kuyper gebruikte overigens ook ander metaforen zoals ‘afbeeldsel’, ‘afteekening’ en ‘afschijnsel’. Zie: D. van Keulen, *Bijbel en dogmatiek: schriftbeschouwing en schriftgebruik in het dogmatisch werk van A. Kuyper, H. Bavinck en C.G. Berkhouwer* [diss. VU] (Kampen 2003) 31 noot 59.

Kuyper zo tegengestelde natuur als Pierson nam zijn toevlucht tot de metafoor van de fotografie om de objectiviteit van de waarheid uit te drukken.⁸⁵ Daarin waren zij niet de enigen, fotografie was in hun tijd het toonbeeld van objectiviteit.⁸⁶ Het is daarom veelzeggend dat de ethische La Saussaye zich niet liet overtuigen door dergelijke metaforen. Ze waren hem te uitwendig - te 'natuurlijk' zou hij zeggen - om iets wezenlijks te zeggen over het geestelijk leven.⁸⁷

Schrieke leek hier duidelijk te onderscheiden tussen beeld als herkenbare en natuurgetrouwe afbeelding van een stand van zaken en verbeelding als gewaarwording waar subjectiviteit en objectiviteit op elkaar betrokken zijn. Het was een onderscheid, dat zoals eerder bleek, wezenlijk was niet alleen voor speculatieve denken maar ook voor de ethische theologie.⁸⁸ Ook Carl Daub had een halve eeuw eerder een voor hem beslissend onderscheid aangebracht tussen enerzijds het beeld ('die Anschauung') en anderzijds de verbeelding ('das vorstellende Bewußtsein').⁸⁹ Veronachtzaming van het constitutieve karakter van gewaarwording voor het geloof leidde zijns inziens tot idolatrie van de bijbel, in één woord: 'Bibliolatrie'.⁹⁰

Zowel Schrieke als Zeydner trokken een onverbiddelijke grens tussen binnen en buiten, tussen het transcendente karakter van de bijbel en zijn empirische verschijningsvorm. Of zoals Zeydner het eens puntig formuleerde: 'Christus moet niet *aan* ons geopenbaard worden, maar *in* ons.'⁹¹ Valeton was daar niet minder duidelijk over. Zij die meenden hun geloof te kunnen funderen op de zichtbare en leesbare bijbeltekst, diskwalificeerde hij als 'tekstgeloovigen'. Daar zal hij ongetwijfeld gereformeerden en confessionelen toe gerekend

⁸⁵ 'De waarheid moet, op elk gebied ook, door het verstand niet geschapen, maar gevonden worden. De rede is als het ware de daguerreotype-plaat waarop de werkelijkheid haar beeld moet afdrukken.' Allard Pierson, 'Boekaankondiging: Verspreide Geschriften van mr. G. Groen van Prinsterer', *Wetenschappelijke Bladen*, bijblad III (1859) 31.

⁸⁶ Fotografie 'seemed to embody the negative ideal of non-interventionist objectivity, with its morality of restraint and prohibition.' Lorraine Daston and Peter Galison, 'The image of objectivity', *Representations* 40 (1992) 84. Zie ook: Lorraine Daston en Peter Galison, *Objectivity* (New York 2007).

⁸⁷ 'Zelfs bij de zeer betwistbare veronderstelling van de mogelijkheid eener volkomen historische trouw, objectieve en subjectieve der Evangelisten, zoodat zij ons een *volkomen afdruk* geven van zijn persoon en ons een beeld schilderen, zooals hij in waarheid geweest is, rijst de vraag naar de waarborg dier voorstellingen, die het godsdienstig leven van Jezus bepaald hebben?' [cursivering door mij] La Saussaye, 'Openbare brief aan dr. J.H. Scholten', 318.

⁸⁸ Zie: hoofdstuk III 127-130.

⁸⁹ Geciteerd in: Stübinger, *Die Theologie Carl Daubs*, 103.

⁹⁰ Zie voor 'bibliolatrie': Daub, *Vorlesungen*, 215.

⁹¹ Notulen BK, 31 januari 1907.

hebben.⁹² Zoals nog zal blijken, bewoog Gerretsen zich geheel in de lijn van Valeton. Hierop vooruitlopend moge het volgende citaat als voorbeeld dienen:

‘Ach is zoo gemakkelijk, als de dingen gaan zooals wij ze gaarne zien gaan, te juichen en te danken, om dan met gefronst gelaat een psalm der verlossing aan te heffen; het is zoo gemakkelijk, als wij voor onze oogen *zien* dat God er is, te zeggen: God is er. Dat kan een ieder doen, ook een ongeestelijk mensch. Maar is dat geloof? Is het geloof niet veeleer een vasthouden van en vastgehouden worden aan de dingen die men niet ziet?’⁹³

Tot wijdverspreide onrust in de kerkelijke kring, zoals dat bij Gunning het geval was geweest, leidde de commotie rond Hulsman niet. Toen de reacties in de media wegebden vroeg Kuyper zich dan ook af of Hulsman de strijd opgegeven had.⁹⁴ Het was toch goeddeels een affaire onder predikanten gebleven waar de goegemeente buiten was gebleven. *De Heraut* sloot zijn commentaar, niet zonder cynisme, af met de verzuchting: ‘Zoo loopt ook dit beekje weer dood in het zand.’⁹⁵

Ouverture van het Haagse conflict

Op zondag 21 oktober 1906 ging Cramer voor in de Grote Kerk. Wie kon bevroeden dat zijn preek de ouverture zou zijn van een maanden durende turbulentie in Hervormd Den Haag en daar buiten?⁹⁶ Men was wel wat gewend van deze vlotte prediker die vele jongeren, rand- en buitenkerkelijken aansprak met zijn journalistiek uitdagende stijl, maar deze keer klonk hij anders.⁹⁷ De doorgaans lichte toonzetting had plaats gemaakt voor een ongebruikelijke ernst. Er klonk geen blijde bemoediging door, maar het was een ernstige vermaning om lethargie en laksheid te laten varen: ‘Het leven der Gemeente is bezig te verstijven, ons dienen van God is bezig in doode vormen onder te gaan. En zoo verliezen wij langer hoe meer onzen invloed op

⁹² ‘Eigenlijk is deze benaming [‘bijbelgeloovigen’] niet juist, maar zou ik liever moeten spreken van ‘tekstgeloovigen’. [...] ‘Men leeft, liever nog: men zweert bij een tekst. *Wat men op het oogenblik niet voor zich heeft, is er niet.*’ [cursivering door mij] J.J.P. Valeton jr., *Een probleem: praktijk of visie, muur of geen muur* (Baarn 1909) 7-8.

⁹³ Gerretsen, *Na Cronjé's overgave: rede uitgesproken den 4den maart 1900 in de Nieuwe Kerk te 's-Gravenhage* (Den Haag 1900) 12. Deze preek over de nederlaag van de Boeren in Zuid-Afrika die de gemoederen in Nederland danig in beroering bracht, liet bij niet weinigen een diepe indruk na. Het kwam tot drie drukken van de preek in korte tijd. Buytendijk schreef in *Eltheto*: ‘Laat me even dien broeder [Gerretsen] mijn dank mogen brengen voor dit waar, kernachtig, diep gedacht en diep gevoeld woord. Zulke preeken worden niet gemaakt, maar geboren [...]; om wat in eigen binnenste woelt en bruist, vlamt en brandt, in de gespierde taal der Oude Profeten, in het midden der gemeente God uit te spreken.’ S.H. Buytendijk, ‘De oorlog in Zuid-Afrika’ VIII, *Eltheto* 54 (1900) 9 67.

⁹⁴ G. Hulsman, *Een laatste woord aan ds. Zeydner pred. te 's-Gravenhage* (Utrecht 1897) 14.

⁹⁵ ‘Zonder conclusie’, *De Heraut*, 26 september 1897.

⁹⁶ Gerretsen, die onder het gehoor van Cramer geweest zal zijn - hij had die zondag geen preekbeurt - zal waarschijnlijk de ernst van de gevolgen ook niet hebben voorzien. Zie: Van Gheel Gildemeester, ‘Brieven aan ds. S.H. Buytendijk’, 122.

⁹⁷ Over voor Cramers aandacht voor rand- en buitenkerkelijken, zie: C.H. Pontier, ‘Prof. dr. J. A. Cramer. Predikant voor buitenkerkelijken’, *In de Waagschaal* 7 (1952) 376.

den wereld.’⁹⁸ Symptomatisch voor deze lethargie achtte Cramer de angst voor de moderne bijbelkritiek. Vanwaar toch die angst? Was het eigenlijk geen angst voor het leven, angst voor de toekomst, gebrek aan geloof? Cramer zette op dit uitermate gevoelige punt zwaar in: ‘Gij wilt er niet van hooren, dat uwe bijbelbeschouwing is verouderd, onhoudbaar is. Gij veroordeelt een ieder, die aan uw verouderde begrippen raakt’, om vervolgens ook voorgangers onder bijbelkritiek te stellen: ‘Wat daar aan de Universiteiten wordt geleerd, komt u storen in uw vadsige rust en daarom verwerpt Gij het, terwijl tal van leidslieden U daarin helpen. En zoo is het proces der versteening in vollen gang.’⁹⁹ Had Cramer met ‘leidslieden’ ook Haagse collega’s op het oog? Niet onwaarschijnlijk. Bij deze boutade zal men gedacht kunnen hebben aan Posthumus Meyjes. Hij was het prototype van de plechtstatige dominee, die met zijn door ‘wierookdamp omnevelde galm’, zoals zijn critici smaalden, misschien als verschijning meer in de negentiende dan in de twintigste eeuw thuishoorde, maar die ook goed aanvoelde wat er in de gemeente leefde: verlangen naar zekerheid.¹⁰⁰ Posthumus Meyjes zou zich in het zich toespitsende conflict rond de bijbelkritiek ontpoppen als een verbeterd voorvechter van een letterlijke bijbelbeschouwing en zich onverzoenlijk opstellen jegens de voorstanders van de nieuwe bijbelkritiek, daarbij trouw gesecondeerd door zijn collega Karres.

Het bleef niet bij deze ene preek. Er zouden er nog drie volgen. In de tweede preek riep Cramer Luther aan als getuige tegen het confessionele biblicisme. ‘Wanneer gij tegen mij opkomt met de Schrift, dan kom ik tegen u op met Christus’, zei hij de reformator na.¹⁰¹ Luthers woorden werden door beide partijen als wapen in het veld gevoerd. Keer op keer werd door de tegenstanders van de bijbelkritiek ‘Das Wort sollen Sie stehen lassen’ geciteerd en de voorstanders, zoals Cramer brachten het Lutherwoord: ‘Das, was Christum treibet’ in stelling. Ten tijde van het Haagse conflict rond de moderne bijbelkritiek wees Gerretsen er

⁹⁸ Cramer, “Bijbel” en “Kritiek”, 21.

⁹⁹ Cramer, “Bijbel” en “Kritiek”, 22.

¹⁰⁰ L.D. Terlaak Poot, ‘Een eik geveld’, in: Terlaak Poot ed, *Soli deo gloria: in memoriam Egbert Johannes Wernhard Posthumus Meyjes, s. theologiae doctor verbi divini minister* (Den Haag z.j. [1950]) 14. Ook zijn uiterlijk had de trekken van een statige ietwat ouderwetse dominee: ‘Een lange gestalte met smal en bleek gelaat, dat zich scherp aftekenende onder de zwarte, stijve hoed van een toen reeds niet meer gangbaar model (hoog, maar niet van zijde). Men kon hem vaak in de namiddag door de Poten naar huis zien lopen. Het woord wandelen zou hier misplaatst zijn, want hij bewoog zich ietwat nerveus en druk, zoals hij ook in conversatie was. Vermoedelijk keerde hij dan terug van zijn zogenaamde huisbezoek. Dominee Posthumus Meyjes was iemand van ouderwets stijl, zowel in zijn [...] preken als in zijn kleding. Ik kan mij niet indenken, dat hij zich in een fantasie-colbert op de fiets zou hebben voortbewogen.’ Johan Schwencke, *Nieuwe wandelingen door oud Den Haag* (Zaltbommel 1968) 175-176.

¹⁰¹ Cramer, “Bijbel” en “Kritiek”, 46. Waarschijnlijk heeft Cramer Luthers citaat ontleend aan G. Buchwald e.a. ed, *Luther: Werke* (Berlijn 1898-1899). Zie voor Luthers citaat: Gerhard Gloege, *Mythologie und Luthertum: Recht und Grenze der Entmythologisierung* (Göttingen 1963³) 46.

eens op dat men zich niet te lichtvaardig op Luther moest beroepen: ‘Luther zeide: Das Wort sollen Sie stehen lassen.’ En toch zeide Luther dingen, waardoor hij zeker uitgeworpen zou worden door velen in onzen tijd. Luther had een grootsch begrip van den Bijbel. ‘Was Christum nicht treibt, das ist nicht das Wort Gottes. ‘Wat de rechtvaardigmaking niet waar maakt, dat geldt bij Luther niet.’ Ook bij Calvijn moet men in dit opzicht oppassen, meende Gerretsen: ‘[...] tegen vele gereformeerden zouden we kunnen zeggen: diezelfde Calvijn, op wien gij u beroept, zal eenmaal misschien tegen u getuigen.’¹⁰² Niet de bijbel, maar het geloof ging voorop als bron van openbaring. Dat was eerst echt reformatorisch: de rechtgeaarde protestant kon het stellen zonder kerkelijke overlevering.¹⁰³ Cramer drukte hiermee de voetsporen van La Saussaye die, zoals al ter sprake is gekomen, op theologische gronden tot de conclusie was gekomen dat het geloof primair en de bijbel secundair was als bron van openbaring. Hij twijfelde dan ook aan de authenticiteit van het aan de reformatoren toegeschreven leerstuk van het *sola scriptura*.¹⁰⁴ In dit opzicht toonde Gerretsen zich uiterst radicaal. Voor hem had traditie geen enkele theologische relevantie: het geloof leefde geheel in het eeuwige heden van Gods openbaring. Het standpunt van Gerretsen komt scherp uit in een recensie uit 1913. ‘Is de schrijver niet al te zeer onder den indruk van een theoloog als Herrmann? Ik meende dit op te maken uit wat ik lees op blz. 39, waar hij spreekt van het heilsfeit van Jezus’ lijden en opstanding, dat door de levende traditie onder inwerking van God geest een feit ook in het heden is. Dat “door de levende traditie” is zeer zwak. Christus is niet door eenige traditie maar *onmiddellijk* een macht in het heden.’ [cursivering door mij]¹⁰⁵

¹⁰² Gerretsen, *Het evangelie van Johannes* (1907) II, 18

¹⁰³ De ethischen leken in dit opzicht Calvijn aan hun zijde te hebben, als de Franse Calvijn-kenner Olivier Millet het bij het rechte eind zou hebben: ‘C’est que l’on appelle la doctrine du témoignage intérieur de l’Esprit, doctrine typiquement calvinienne, qui sert à fonder l’autorité des Ecritures en-dehors de tout recours à une autorité extérieure ou historique, comme celle de l’Église.’ Olivier Millet, *Calvin et la dynamique de la parole: étude de rhétorique réformée* (Parijs 1992) 211. De Nederlands-Duitse theoloog Klaas Huizing kwam tot een soortgelijke bevinding ten aanzien van Luther. Voor Luther zou de bijbel al lezende en horende overtuigingskracht gekregen hebben. Het waarheidsgehalte van de bijbel was minder een predikaat van de tekst dan de uitkomst van wat een ‘interactief’ proces genoemd zou kunnen worden Zie: Klaas Huizing, *Homo legens: vom Ursprung der Theologie im Lesen* [Habilitationsschrift] (Berlijn 1996) 50-51. Zie voor de opvattingen van La Saussaye over de bijbelkritiek: Veenhof, *Revelatie en inspiratie*, 141-202.

¹⁰⁴ Zie: La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 47-70,

¹⁰⁵ Gerretsen, ‘Voor de leestafel: J.A.L. Hovy, De inconsequentie in de protestantsch-orthodoxe opvatting van het geloof’, *De 's-Gravenhaagsche Kerkbode* 27 (1913) 37 Gerretsen was in dit opzicht radicaler dan Cramer, die in navolging van de vooraanstaande Duitse theoloog Wilhelm Herrmann in zijn theologie wel een rol voor de traditie inruimde. Uit zijn brochure *Geloof en Schriftgezag: met eene inleiding, waarin de vraag wordt besproken in hoeverre ‘de kritiek’ op den kansel thuis behoort* (Den Haag 1907) blijkt Herrmann voor Cramer een belangrijks gids te zijn. Gerretsen schreef, hoogstwaarschijnlijk denkend aan *Geloof en Schriftgezag*, aan Buytendijk: ‘Hij [Cramer] is bezig een historisch element in zijn theologie op te nemen. Doch die combinatie is accidenteel en behoort tot de bij-omstandigheden.’ Gerretsen aan Buytendijk, 4 februari 1907. Zie voor W. Herrmann (1846-1922): *BBKL* II, 771-773 (F.W. Bautz).

Hoe onrustbarend de eerste preken van Cramer ook waren, de vierde leidde eerst tot een explosieve kettingreactie in Hervormd Den Haag. De vonk in het kruitvat was de openlijke twijfel aan de historische betrouwbaarheid van bijbelse overlevering wat de woorden en daden van Jezus betrof.¹⁰⁶ Leek het niet een echo van de beroering, die Zeydner tien jaar eerder had teweeg gebracht toen hij ook zijn twijfel had uitgesproken? Toen was die twijfel binnenskamers uitgesproken, nu klonk zij van de kansel. Dat bleek een wereld van verschil te zijn.

Wat bewoog Cramer?

Als de kwestie van de moderne bijbelkritiek zo gevoelig lag, wat bewoog Cramer dan om deze op de kansel aan de orde te stellen? Oprechtheid, naar eigen zeggen. Sinds zijn komst naar Den Haag in 1896 worstelde hij met het probleem dat de gemeente al die jaren in het ongewisse verkeerde over zijn standpunt inzake de moderne bijbelkritiek. Cramer wilde klare wijn schenken. Daartoe had hij een jaar eerder een kleine voorzet gegeven waaraan merkwaardigerwijs nauwelijks aandacht is geschonken. In een boekrecensie in *De 's-Gravenhaagsche Kerkbode* nam hij overduidelijk stelling ten gunste van de moderne bijbelkritiek en opperde hij dat het tijd werd om de gemeente met haar vertrouwd te doen worden. Het is nauwelijks voor te stellen dat men in confessionele kring geen nota heeft genomen van de woorden van Cramer, maar geen stem werd verheven en geen vinger opgeheven.¹⁰⁷

Anders was dat in vrijzinnige kring, daar werd met welhaast seismografische gevoeligheid nota genomen van de woorden van Cramer. *De Hervorming*, orgaan van de Nederlandsche Protestantenvbond, begroette de openhartigheid van Cramer als 'een teken des tijds' dat er nu toch ook rechtzinnigen te vinden waren die waarheid boven obscurantisme stelden. Ook werd de hoop uitgesproken dat er nu toch echt iets zou komen van Cramers intenties.¹⁰⁸ En toen dat het geval bleek te zijn, reageerde *De Hervorming* verheugd.¹⁰⁹ Enkele

¹⁰⁶ 'Gij zult moeten toestemmen dat wij van geen enkel woord en van geen enkele daad van Jezus met volkomen zekerheid kunnen zeggen: 'Zoo heeft Jezus gesproken, dat heeft hij gedaan'.' Cramer, "*Bijbel*" en "*Kritiek*", 87.

¹⁰⁷ '[...] naar mijne innige overtuiging staan de resultaten van het historisch-kritisch onderzoek van het Oude Testament vrij vast, en het kan niet anders dan toejuiching verdienen, dat de gemeente er zoo spoedig mogelijk mede op de hoogte wordt gebracht.' J.A. Cramer, 'Voor de Leestafel: Het Oude Testament, naar de Leidsche Vertaling met verkorte inleidingen en toelichtingen bewerkt door I. Hooykaas, predikant te Amersfoort', *'s-Gravenhaagsche Kerkbode* 20 (1905) 10. Zie voor een overzicht van Cramers opvattingen over het gebruik en de betekenis van de bijbel: Veenhof, *Revelatie en inspiratie*, 600-605.

¹⁰⁸ 'Uit orthodoxen kring', *De Hervorming: Nieuw Kerkelijk Weekblad* 21 (1906) 2.

¹⁰⁹ 'Eindelijk...!', *De Hervorming* 22 (1907) 8 58-59 en 9 65-66.

maanden later durfde men zelfs voorzichtig te denken aan samenwerking.¹¹⁰ Cramer hield echter de boot ter linkerzijde openlijk af; pogingen om hem als één van hen binnen te halen, achtte hij geheel misplaatst.¹¹¹ Zou dit afweren ook niet ingegeven zijn uit tactische overwegingen? Zouden confessionelen hem niet graag, zoals gebruikelijk, ontmaskeren als hypocriet: van buiten orthodox, van binnen modern?

Bijbelkritiek op de kansel

Het wezenlijke verschil met de affaire in 1896 was dat de kwestie van de bijbelkritiek door Cramer op de kansel werd gebracht, waardoor de kerkelijke gemeente er rechtstreeks bij betrokken raakte. Het leidde tot grote onrust. Konden predikanten, die openlijk de historisch-kritische benadering van de bijbel toegedaan waren, nog wel geloofsgetuigen zijn en konden de eenvoudigen van geest nog wel aan hun herderlijke zorg toevertrouwd worden? Kortom: konden deze predikanten nog wel voorgaan als herder en leraar van de gemeente? Het waren verontrustende vragen, waarmee Cramer en Gerretsen geconfronteerd werden toen zij zich openlijk voor de bijbelkritiek verklaarden en waar sommige ambtsdragers, zoals blijken zal, verstrekkende antwoorden op meenden te moeten geven.

Bijbelkritiek in de beslotenheid van de studeerkamer was één ding, bijbelkritiek op de kansel een ander. De twee varianten werden nu eens onderscheiden, dan weer als één en hetzelfde gezien. Dat maakte de discussie er niet eenvoudiger op, al kan gesteld worden dat de bijbelkritiek vanaf de kansel verkondigd veelal afgewezen werd, ook door hen die historische kritiek als zodanig billijkten.¹¹² In ethische kring was dit laatste standpunt met regelmaat aan te treffen. Ook bij Gerretsen, die verklaard voorstander van de bijbelkritiek was, leefde deze twijfel, waarvan hij Cramer deelgenoot maakte toen deze hem vertrouwelijk op de hoogte stelde van zijn voornemen tot de preek. Hij had hem afgeraden deze te houden. Maar toen

¹¹⁰ H.A. van Bakel, 'Wat geven de nieuwste verschijnselen onder de ethisch-orthodoxen bij ons te denken?', *De Hervorming*, bijvoegsel van zaterdag 27 mei 1907. Het artikel, oorspronkelijk een referaat dat Van Bakel op de jaarvergadering van vrijzinnige predikanten had gehouden, verscheen later in het jaar als brochure: H.A. van Bakel, *Ethische-orthodoxie en modernisme* (Amersfoort 1907).

¹¹¹ 'Ook zullen aan den anderen kant er velen zijn, die juichen en zeggen: 'Ziet gij wel, de orthodoxen komen toch langzamerhand naar ons over! [...] En dan wordt van hunne zijde der Gemeente toegeroepen: 'uw voorganger behoort bij 'ons'!', Cramer, *'Bijbel' en 'kritiek'*, 48-49. Enkele jaren later was dat anders gesteld, toen voerden Cramer en ook Gerretsen gesprekken over mogelijke samenwerking met de zogenaamde 'malcontenten' onder de vrijzinnigen, van wie Van Bakel één van de belangrijkste representanten was. Zie: Van Driel, *Schermen in de schemering*, 150-174.

¹¹² In gereformeerde kring zag men het geenszins als een probleem dat Cramer zijn opvattingen inzake de moderne bijbelkritiek op de kansel verkondigde. In de ogen van gereformeerden werd in de Hervormde Kerk de bijbel niet beleden als Gods Woord, waardoor zij niet uitkwam boven de status van een kerkgenootschap, een vereniging van lieden van allerlei allooi. 'Cramer is geen dienaar van een belijdende kerk, maar van een kerkgenootschap, dat ruimte biedt voor mannen van allerlei overtuiging.' C. Lindeboom, 'Nieuwe propaganda voor de bijbelkritiek', *Wat zegt de Schrift? Gereformeerd Tijdschrift* 8 (1907) 29. Zie voor C. Lindeboom (1872-1938): *BLGNP* III, 249-250 (H. Mulder).

Cramer zich zo duidelijk uitgesproken had op de kansel, zag hij zich, na veel tweestrijd, geroepen om naast hem te gaan staan.¹¹³

Gerretsen spreekt zich uit

Na de schok die Cramer in de gemeente teweeg had gebracht, volgde er een tweede die de eerste wellicht in hevigheid overtrof. Ook Gerretsen sprak zich uit voor de moderne bijbelkritiek en dat was in veler ogen veel ernstiger. Over Cramer had menige rechtzinnige zo zijn twijfels gehad. Had deze vlotte spreker zich immers niet altijd al ter linkerzijde opgehouden? Ging hij met zijn hang naar populariteit onder jongeren soms niet een beetje over het randje? Stoelde zijn geloof nog wel op dat der vaderen? Dat waren vragen die Gerretsen nooit had opgeroepen. Hij stond te boek als een orthodox theoloog, ondanks zijn ethische signatuur.¹¹⁴ Opgegroeid in de sfeer van het Réveil in het Nijmeegse rond Van der Brugghen, gold hij als een geestverwant van La Saussaye en Beets.¹¹⁵ Gerretsen had niet de flair van Cramer, zijn preken waren sober en ernstig.¹¹⁶ Hij meed fraaie formuleringen en *bon mots*, waarin bijvoorbeeld een prediker als Van Gheel Gildemeester zo bedreven was.¹¹⁷ Toch bleken zij van een wonderlijke welsprekendheid, een verbale en mimetische expressiviteit, die een uitzonderlijke uitwerking op de gemeente konden hebben.¹¹⁸ Nu eens was hij nauwelijks

¹¹³ Naar Gerretsen later bekende deed hij het met grote tegenzin. Liefst had hij gezwegen maar hij besepte dat dit niet kon en mocht. 'Ik heb het niet dan na veel tegenstand mijnerzijds gedaan. Ik wilde niet. Ik weigerde beslist. Maar het moest. Onverbidde stond de eisch Gods voor mij: ga en zeg. En ik deed het. Ik deed het weenende.' J.H. Gerretsen, *Gedachteniswoord uitgesproken des avonds 7 uur in de Groote Kerk te 's Gravenhage den 7en mei 1916* (Den Haag 1916) 8. Zie ook: Van Gheel Gildemeester, 'Brieven aan ds. S.H. Buytendijk', 122.

¹¹⁴ Toen hij in 1898 naar Den Haag kwam, zag men in Gerretsen, naar hijzelf schreef, 'de verkiezingsman', waar men orthodox mee bedoelde. 'Verkiezing' wilde zeggen dat men voorrang gaf aan Gods leiding in de wereld. Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk voorjaar 1898.

¹¹⁵ Zie voor J.J.L. van der Brugghen (1804-1863): N. van Egmond, *Consequent Christendom: leven en werken van mr. J.J.L. van der Brugghen* [diss. Leiden] (Wageningen 1964). De vader van Gerretsen was directeur van de Klokkenberg in Nijmegen, de eerste christelijke normaalschool of kweekschool, een geesteskind van Van der Brugghen. Zie voor H.A. Gerretsen (1847-1873): Mineke van Essen, *Kwekeling tussen akte en ideaal: de opleiding van onderwijzer(es) vanaf 1800* (Nijmegen 2006) 67-72. Zie voor 'De Klokkenberg': Th. Hendriks ed, *De Klokkenberg 1844-1984: 140 jaar in Nijmegen* (Nijmegen 1984).

¹¹⁶ 'Wie hem in Den Haag hoorde prediken, kwamen steeds onder de indruk van zijn diepe ernst.' J.A. Cramer, 'Dr. J.H. Gerretsen', 23. Volgens Taal kostte het preken Gerretsen grote inspanning: 'Altijd zijn zijn preken offers geweest. Hij gaf zich helemaal. Een modern theoloog zei van hem: 'ieder woord van hem is als uit de ziel geperst'. Taal, 'Een herinnering aan wijlen dr. J.H. Gerretsen', 90.

¹¹⁷ 'Ik zal bv. in mijn preeken vermijden naar een goed mooi woord te zoeken, omdat in het mooie woord zoo licht de poging ligt mijzelven te zoeken en mijn preek over de kruisiging bijv. te gebruiken als een middel om forore te maken. Gerretsen aan Wilma, ongedateerd, vermoedelijk omstreeks 1910. Het was overigens de gemeente die volgens Gerretsen predikanten verleide mooi te preken: 'Men gaat naar de kerk om de emotie; om sensaties op te wekken. Het leven is dor en eentonig; men wil eens ontroerd worden; men heeft behoefte aan ontroering. [...] Men heeft gaarne een mooie rede, een mooie stem, mooie gebaren. [...] Het wordt een comédie, en dat alles onder de wijding van het gebed!' Gerretsen, *Het evangelie van Johannes* (1907) II, 6.

¹¹⁸ Volgens Wilma wist Gerretsen een kleurrijke diepte aan zijn woorden te geven door deze zo nu en dan net even anders te herhalen. Verslag van gesprek van Wilma met C.J.F. Antonides, 16 augustus 1963. Gespreksverslag in het bezit van de auteur. W.A. Zeydner, zoon van de Haagse predikant, zelf ook predikant en praeses van de Hervormde Synode kreeg bij het luisteren naar Gerretsen associaties met een voetbal. 'Het meest

hoorbaar, fluisterend stil, dan weer klonk hij tot in de uithoeken.¹¹⁹ Dat Gerretsen zich achter Cramer schaarde was voor rechtgeaarde orthodoxen onbegrijpelijk; een diepe ontgoocheling maakte zich dan ook van hen meester. Zo zag Gerretsen zijn kerken leger en leger worden.¹²⁰

Maar zo ver was het nog niet toen hij zondagmorgen 27 oktober 1906, een week na Cramer, de kansel in de Grote Kerk besteeg.¹²¹ Wist de gemeente wat haar te wachten stond? Vermoedelijk niet. Gerretsen was immers Cramer niet. Zijn tekstwoord voor deze zondag had hij gevonden in de eerste brief van Johannes, waarin deze getuigt van zijn wonderlijke ervaring dat God zich in het diepst van zijn ziel zelf heeft geopenbaard.¹²² Met deze ongelofelijke ervaring van Johannes begon hij zijn preek in het besef dat hij als prediker een heilsboodschap had te verkondigen.¹²³ Verkondigen wilde zeggen dat deze ervaring van Johannes meer was dan een gebeurtenis uit het verleden, het was een realiteit in het heden. Vandaar de retorische vraag aan de gemeente wie deze ervaring van Johannes niet kon beamen. Wie hoorde diep in zijn ziel ook geen fluistering van stemmen? Stemmen, die getuigden van de liefde Gods, in weerwil van alles wat dat tegensprak. Om te komen tot het antwoord: ‘Ons hart getuigt van de waarheid van het evangelie.’ Dat was de crux. Wie kon de woorden van Johannes anders duiden dan dat het eigen hart de bron van het geloof was en

herinner ik zijn stem en zijn vurige voordracht. Wanneer onder uit den preekstoel een flink gestampvoet opklinkt, heb je in je jeugd daar een min of meer sportief plezier in, zooals je bij een voetbalmatch sympathie hebt voor ieder speler die zich zonder trucjes en effectjes helemaal geeft.’ W.A. Zeydner, ‘Dr. J.H. Gerretsen en de liturgie’, *De Rotterdamsche Kerkbode* 58 (1939) 50. Zie voor W.A. Zeydner (1890-1965): *BLGNP* VI, 354-356 (H. Oostenbrink-Evers en O.J. de Jong). Zie voor het contrast van de ernstige Gerretsen en opgeruimde Van Gheel Gildemeester, die het overigens zeer goed met elkaar konden vinden: G. van der Leeuw, Van Gheel Gildemeester als gezinspredikant’, in: J.R. Callenbach ed, *Dr. F. van Gheel Gildemeester: zijn leven en werken geschetst door zijn vrienden* (Leiden z.j. [1929]) 11-115. Verscheidene preken van Gerretsen zijn na zijn dood uitgegeven in de serie *De komst van het Koninkrijk* onder redactie van E.L. Smelik en J.J. Buskes jr. (1928-1931). Een compilatie daarvan is uitgegeven door Smelik, zie noot onder de titel *Dorsten naar God: een twaalfstal uit de nagelaten preken van dr. J.H. Gerretsen* (z.p. z.j.[1931]). In zijn serie *Postilles* uit de jaren vijftig tot zeventig nam Smelik met regelmaat een preek van Gerretsen op. Zie voor E.L. Smelik (1900-1985): *BLGNP* V, 474-476 (M.J. Aalders).

¹¹⁹ ‘Dan Gerri[er]tsens stem. Een heel apart geluid, doordringend en krakend soms, dan weer machtig als een diepe orgeltoon. Ieder woord was verstaanbaar, mede omdat het tijdens zijn preken merkwaardig stil was in de kerk [...] Waaruit ontstond dan die stilte? Ik geloof omdat men boog voor de Heer, die Gerretsen verkondigde. Hij sprak niet uit zichzelf, maar uit volmacht van zijn Zender. Daarom werd die stem zo machtig en zo doordringend. Elk woord was goed verstaanbaar, behalve bij de aanvang van de dienst. Het votum ‘in de naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes’ werd gefluisterd.’ Golterman, ‘J.H. Gerretsen, een theologisch pionier’, 477. ‘Nog hoor ik zijn geluid als van een geweldigen gedreven wind door de kerk gaan: mouwen, mouwen, mouwen...’ Van der Leeuw, *Jan Hendrik Gerretsen*, 17.

¹²⁰ Bijvoorbeeld: ‘Ik heb vele manschappen in den strijd verloren. Gisteren preekte ik in de Zuiderkerk voor een zeer kleine schare.’ Gerretsen aan Buytendijk, 11 februari 1907. Zie ook: Taal, *Door vrij denken tot christelijk geloven*, 47.

¹²¹ Gerretsen preekte in de Grote Kerk, Cramer in de Bethlehemskerk, waar hij zijn visie op de bijbelkritiek vervolgde.

¹²² 1 Joh. 5: 10-11. De preek bevindt zich in het HGA, CG, doos 4, preek nr. 321, 27 oktober 1906.

¹²³ ‘Eene prediking is verkeerd als de heerlijkheid niet op de voorgrond staat.’ Gerretsen, *Het evangelie van Johannes* (1907) II, 20.

bijgevolg: niet de bijbel.¹²⁴ Maar, zo zou men zich kunnen afvragen, het is toch de bijbel, in casu Johannes die deze waarheid verkondigt? Het antwoord van Gerretsen zou hebben kunnen luiden: ‘De bijbel bevestigt wat wij in onszelf ervaren. De bijbel is niet de bron, maar de norm van ons geloof. De bijbel is als een spiegel die ons wordt voorgehouden’.¹²⁵ De zekerheid van het geloof lag in het eigen hart, daar openbaarde zij zich. Wie dat geloofde, wie daar van overtuigd was, hoefde niet meer bevreesd te zijn voor de bijbelkritiek. Immers naar bijbels getuigenis was het geloof een innerlijke kracht, die alle uitwendige steun kon ontberen. Daarom kon Gerretsen tenslotte de gemeente de bijbelkritiek als Gods werk voorhouden: ‘God is bezig Gemeente U het uitwendig gezag van Kerk en Schrift uit handen te geven. God is bezig alle uiterlijke steunsels weg te breken. Met heiligen ernst zeg ik: O Gemeente, waag dit. Ge zult een gevoel hebben alsof alles U ontzinkt. Ik begrijp dit. Maar waag het. Ga den diepen gang die God met U gaat. En Gij zult sterker worden dan ooit tevoren.’¹²⁶ Op dezelfde wijze eindigde hij zijn brochure over de historische bijbelkritiek die enkele weken later het licht zag: ‘Daarom Gemeente van Christus, waag het biddende met de zoo gevreesde “Schriftcritiek”. God wil het! Gij roept: een spooksel! Een spooksel! Maar Christus zegt: Ik ben het.’¹²⁷

Het beeld van een ‘spooksel’ ontleende Gerretsen aan een preek die Bronsveld vele jaren eerder bij de dreiging van een epidemie in Utrecht uitgesproken had.¹²⁸ Hier toonde zich de reformatorische inslag in zijn denken: God neemt het initiatief en komt naar de mens toe: ‘De Reformatie begreep, dat niet de mensch tot God, maar allereerst God tot den mensch moet komen.’¹²⁹ Gerretsen zag in de bijbelkritiek de hand van God zelf die menselijke zekerheden afbrak om tot waarachtig geloof te komen:

‘Ziedaar dan, waarom ik het met de “Schriftcritiek” waag. Zij is de zweepslag over onze trage zielen. Wij moeten vooruit, zij dwingt ons er toe, zij noodzaakt onszelve geestelijk aan te grijpen, anders komen wij om. De adelaar jaagt de jongen uit het nest. Daar grijpt hij ze en

¹²⁴ Zes jaar eerder had Gerretsen in Den Haag op dezelfde wijze gepreekt over Johannes, waarover hij aan Buytendijk schreef: ‘Dat heerlijke hebben van de bron in ons: ‘het wordt in hem tot een bron.’ [Johannes IV:14]’. Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, vermoedelijk 1898. Het was voor hem een geliefd thema, zo blijkt uit de brief.

¹²⁵ Cramer had daar veel minder van te lijden gehad, omdat zijn aanhang zich onder de linkervleugel van de gemeente bevond. ‘Cramer heeft weinig of niet van zijn gehoor verloren, maar Gerretsen heeft heel wat manschappen zien gaan.’ Van Gheel Gildemeester, ‘Brieven aan ds. S.H. Buytendijk’, 123. Het is overigens opmerkelijk dat Cramer zijn gehoor niet zag weglopen tijdens zijn prekenreeks. Tijdens zijn derde preek op 18 november 1906 sprak hij uit verheugd te zijn dat men ‘in zoo buitengewoon grooten’ getale was opgekomen. Cramer sprak tegelijkertijd de vrees uit dat de kans daardoor wel des te groter zou zijn dat hij verkeerd begrepen zou worden. Zie: Cramer, “*Bijbel*” en “*Kritiek*”, 60.

¹²⁶ Preek nr. 321.

¹²⁷ Gerretsen, *Schriftcritiek*¹, 47.

¹²⁸ Gerretsen, *Schriftcritiek*¹, 47.

¹²⁹ Gerretsen, *Schriftcritiek*², 24.

hij werpt ze naar beneden. Zij zullen verpletteren! Maar in doodsangst breiden de jonge vogels de vleugelen uit. En ziet, zij drijven, zij zweven. Goddank, die aldus de vleugelen heeft leeren uitbreiden.’¹³⁰

Cramer en Gerretsen: eender en anders

Wie de preken van Cramer en Gerretsen naast elkaar legt, ziet een opvallend verschil. Cramer was fel en beschuldigend van toon; hij leek de indolentie en introvertie van de gemeente beu te zijn. Bij Gerretsen was de toonzetting mild en terughoudend, allerminst beschuldigend: kortom pastoraal. Cramer nam een duidelijk standpunt in en onderbouwde dat met verwijzingen naar de bijbel. Hij betoogde meer dan dat hij verkondigde. Gerretsen begon niet met het poneren van zijn standpunt als wilde hij tonen dat de bijbelkritiek voortkwam uit de bijbel zelf. Hij deelde in dit opzicht de visie van Gunning die keer op keer te berde had gebracht dat de bijbelkritiek juist getuigde van geloof.¹³¹ Hij liet de bijbel zelf aan het woord door Johannes te laten getuigen van zijn geloof als innerlijke openbaring.¹³² Als een kunstenaar wilde hij de geestelijke achtergrond van de bijbel tonen, zijn innerlijke samenhang en consistentie zichtbaar maken. Kunst maakte naar zijn zeggen het onzichtbare zichtbaar.¹³³ Kunstenaarschap, zoals al even vermeld werd, speelde een grote rol in zijn denken, niet alleen in prediking en liturgie, maar ook, zoals in het volgende hoofdstuk aan de orde komt, in zijn theologie.¹³⁴

Deze consistentie miste Gerretsen bij Cramer: ‘De preeken zijn te weinig systematisch. Zij zijn te los geschreven. Er is te weinig bouw in. Het positieve, het eigenlijke, wordt niet klaar genoeg op de voorgrond gebracht. Het negatieve treft ons aller eerst.’¹³⁵ Het kwam er eigenlijk op neer dat Cramer onvoldoende toonde hoe de historische bijbelkritiek als een innerlijke noodzaak voortvloeide uit de bijbel zelf. Bijbelkritiek was voor Gerretsen minder een eigen keuze, die men kon maken of nalaten, dan een geloofsdaad. Dat men uit overwegingen van pedagogische prudentie kon aarzelen, wanneer en hoe men de bijbelkritiek aan de orde zou stellen, dat was een andere vraag. Daar kwam hij openlijk voor uit, iets wat

¹³⁰ Gerretsen, *Schriftcritiek*¹, 47.

¹³¹ Zie met name: J.H. Gunning jr., ‘Geloof en kritiek’, *Protestantsche Bijdragen tot bevordering van Christelijk leven en Christelijke wetenschap* 1 (1870) 335-350, 2 (1871) 281-308, 455-494.

¹³² Veel eerder had Gerretsen beweerd dat literatuur eerder toonde of zichtbaar maakte, wat zij wilde zeggen, dan dat zij beschreef. Gerretsen, ‘Een antikritiek’, *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 31 (1894) 195-197.

¹³³ ‘Kunst is niets anders dan *zichtbaar* geworden *inwendig* leven.’ Gerretsen, ‘Iets over schilderkunst’, *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 34 (1897) 200.

¹³⁴ Met regelmaat noemde Gerretsen op zijn bijbelcursussen Jezus en God ‘kunstenaars’.

¹³⁵ Gerretsen, ‘Voor de Leestafel: ‘Bijbel en kritiek: vier preeken, gehouden te ‘s-Gravenhage door J.A. Cramer’, *De ‘s-Gravenhaagsche Kerkbode* 21 (1907) 15.

direct aangegrepen werd door een van zijn opponenten als een teken van twijfel aan de bijbelkritiek als zodanig.¹³⁶ Niets was minder waar, riep Gerretsen zijn collega Karres toe: ‘Kunt ge voorstellen dat iemand aarzelt, een ander zeer ernstig bericht te brengen, ook al is er in zijn ziel geen oogenblik twijfel aan de waarheid van wat hij zegt?’¹³⁷ Die aarzeling onderscheidde hem van Cramer, een onderscheid dat niet onopgemerkt bleef en dat door de christelijk-gereformeerde predikant C. Lindeboom uit Apeldoorn beeldend onder woorden werd gebracht: ‘beiden zijn zij wapenbroeders. Niettemin is er in beider manier van optreden een niet onbelangrijk verschil. Cramer is triumphator, die zeker van zijn zaak, blij is, zich te kunnen uiten. Gerretsen daarentegen maakt den indruk van een overwonnene te zijn die, verlegen met de zaak, veel liever gezwegen had.’¹³⁸ Ook Karres had in zijn brochure gewezen op de ingetogen toon van Gerretsen: ‘Wat de wijze van uw optreden betreft, heeft onmiskenbaar dat van Dr. Gerretsen een waardiger indruk gemaakt, dan dat van Dr. Cramer. De brochure des eersten is volkomen gespeend aan al dat piquante en hartstochtelijke, dat ons in de preeken van Dr. Cramer herhaaldelijk treft’ en: ‘Geheel anders klinkt de toon in de brochure van Dr. Gerretsen en al dadelijk werd ik in dat woord vooraf getroffen door de eerlijke erkenning.’¹³⁹

Uit deze aarzeling blijkt misschien niet alleen de pastorale verantwoordelijkheid van Gerretsen, maar ook de principiële terughoudendheid die zich bij de aanhangers van de ethische richting manifesteerde, als anderen meenden dat het tijd was om tot handelen over te gaan en die ten tijde van La Saussaye en Beets al zoveel ergernis bij de confessionelen had gegeven. Illustratief is in dit verband een brief van Valeton aan Gerretsen.¹⁴⁰ ‘Misschien vindt ge, en dan wel terecht, dat ik weer op echt ‘ethische’ (op Saussaye Sr. achtige) wijze aan het

¹³⁶ ‘[...] en wat het optreden van Dr. Gerretsen betreft niet alleen vrij duister en zwevend, voor wie er nooit meer van gehoord had; maar zoo aarzelend daarbij dat men bijna tot de conclusies komt, dat deze propagandist van de kritiek een lief ding zou willen geven, wanneer hij er ganschelijk van kon zwijgen.’, D.J. Karres, *Evangelie en zekerheid, prediking gehouden in de Grootte Kerk van 's-Gravenhage, 16 December 1906 met een naschrift aan de weleerw., zeergel. heeren dr. J.A. Cramer en dr. J.H. Gerretsen* (Den Haag 1907).

¹³⁷ Gerretsen, *Schriftcritiek*², 2. Gerretsen had Karres dit al eerder in een brief laten weten. Gerretsen aan Karres, januari 1907. Collectie Karres. Voortaan te citeren als: CK.

¹³⁸ Lindeboom, ‘Nieuwe propaganda voor de bijbelkritiek’, 27. Dit verschil tussen Cramer en Gerretsen werd ook opgemerkt H.M. van Nes, voormalig ambtsbroeder in Den Haag en ten tijde van de kwestie directeur van de Zendingsschool in Rotterdam. ‘Ik sta ten volle het recht van kritiek toe en geloof, dat deze dingen niet zijn tegen te spreken. Cramer doet het zoo bruusk mogelijk, om het nu eens zoo fors als ’t maar kan te zeggen; [...] Gerretsen schrijft teer en fijn; met geestelijk verstand; voelend de bezwaren, die Cramer niet voelt; eerlijk zijn aarzeling bloot leggend, en daardoor uit ’t oogpunt van ‘politiek’ zijn betoog verzwakkend, wat ik in hem prijs.’ Van Nes aan Karres, 16 januari 1907, CK. Zie voor H.M van Nes (1862-1946): *BLGNP* III, 277-279 (J. Veenhof).

¹³⁹ Karres, *Evangelie en zekerheid*, 33 resp. 35.

¹⁴⁰ Valeton aan Gerretsen, 17 november 1911. Deze brief handelde overigens niet over de bijbelkritiek, maar over het experiment van de liturgische dienst die Gerretsen in 1911 in de Haagse Kloosterkerk leidde.

werk ben: de zaak eerst prijzen, ideëel, en afbreken in de tastbaarheid?’¹⁴¹ Dit aarzelen - halfheid uit gebrek aan geloof volgens Kuyper - was theologisch gemotiveerd. Voor de ethischen was de afstand tussen God en mens te groot om zijn naam met menselijke ondernemingen te verbinden. Juist wanneer het geloof in het spel was, was waakzaamheid geboden. God laten zijn en te wachten, vroeg in de ogen van de ethischen meer geloof dan de hand aan de ploeg te slaan. Het was immers niet gemakkelijk de tekenen des tijds te verstaan: Gods tijd is niet onze tijd. Gods Woord en menselijk handelen waren in de ogen van de ethischen heterogene grootheden die niet zonder meer in elkaars verlengde lagen, laat staan dat ze door menselijke inspanning op één lijn te brengen zouden zijn. Een dergelijke synthese behoorde tot een eschatologische werkelijkheid, een toekomst die met het menselijk oog niet waar te nemen was maar zich eerst in het geloof als gewaarwording manifesteerde. Een permanente spanning tussen droom en daad, die Beets kernachtig verwoord had in zijn bekende gezegde: ‘doen door laten’.

Een dergelijke aarzeling kenden de confessionelen nauwelijks of niet, zij waren immers mannen van de daad. Posthumus Meyjes en Karres voegden dan ook de daad bij het woord, toen zij zich geroepen voelden krachtig stelling te nemen tegen Cramer en Gerretsen, en dus tegen de ethische richting.

De overeenkomst met de aanval van Kuyper op Gunning is onmiskenbaar. Een gesloten front tegen de mannen die door de bijbelkritiek het ongeloof in de kaart speelden, was het parool. Het was ondenkbaar dat zij, zoals Gerretsen deed jegens Cramer, openlijk kritiek op elkaar tolereerden; het doel - de aanval op de bijbelkritiek omwille van het geloof - leek de middelen te heiligen.¹⁴² Alle kritiek die tegen Cramer en Gerretsen ingebracht werd, begroette Posthumus Meyjes dan ook als een geschenk uit de hemel.¹⁴³ Tot ergernis van Gerretsen, voor wie het niet door de beugel kon dat rijp en groen over één kam werden geschoren. Hij vond dat Posthumus Meyjes op deze wijze zijn plicht als voorganger verzaakte om de gemeente zakelijk voor te lichten.¹⁴⁴ Even ‘rijp en groen’ zal Gerretsen de brochure

¹⁴¹ Valetton aan Gerretsen, 16 november 1911, HGA, CG inv. nr. 29.

¹⁴² Aanvankelijk had hij niet willen recenseren omdat hij zich te lotsverbonden achtte met Cramer, maar deed het tenslotte toch in de hoop hun beider standpunt te kunnen verhelderen. Gerretsen, ‘Bijbel en kritiek’.

¹⁴³ ‘Het optreden tegen het gezag van de Heilige Schrift heeft in onze gemeente en daarbuiten wederom groote beroering gewekt, doch ook doen zien, dat waar deze bestrijding als een stroom aankwam, de Geest des Heeren daartegenover de banier heeft opgericht. God de Heere waakt voor zijn Woord en eer.’ E.J.W. Posthumus Meyjes, ‘Voor de leestafel: G. Schumann, *Kunstig verdichte fabelen?*, J.E. Schröder, *Een bom in de Hervormde Kerk van 's-Gravenhage*, N. van Schouwenburg, *Aan dr. J.H. Gerretsen, predikant bij de N.-H. Gemeente te 's-Gravenhage: onvereffenbare verschilpunten*, J.N. Voorhoeve, *Onvereffenbare tegenstrijdigheden des bijbels?*, *De 's-Gravenhaagsche Kerkbode* 21 (1907) 25.

¹⁴⁴ Gerretsen, *Waar het om gaat*, 48.

van Posthumus Meyjes over de historische bijbelkritiek gevonden hebben, een samenraapsel van bijbelteksten en verwijzingen naar de ‘vaderen’.¹⁴⁵ De tactiek van Posthumus Meyjes miste evenwel zijn uitwerking niet: hij vond een groot gehoor bij de Haagse gemeente. Gerretsen was daar niet van onder de indruk en vond hem een zwak prediker: ‘men loopt hem op den klank af achterna. Het onderscheidingsvermogen is er niet. Men drinkt wijn op het etiket.’¹⁴⁶ ‘Klank’ kan hier meerduidelijk gelezen worden, omdat de galmende stem van Posthumus Meyjes een magische werking scheen te hebben. Eén van zijn vele bewonderaars constateerde tot zijn verbazing vele jaren later dat met het verbleken van die magie de inhoud wel heel pover bleek.¹⁴⁷ Zijn collega Van Gheel Gildemeester gaf later een karikatuur van een confessionele predikant, luisterend naar de naam van Pieter Pompeus de Plechtige, die verdacht veel leek op Posthumus Meyjes.¹⁴⁸ ‘Hij is orthodox’, schreef Van Gheel Gildemeester en vervolgde:

‘Als ge hem spreekt, dan wil hij een mild man, een bijbelsch christen wezen. Hij houdt het er voor dat de stijl zijner preeken bijbelsch is, dewijl hij vele, ja vele teksten aanhaalt, bekende en minder bekende, uit het oude testament en het nieuwe. [...] Hij haalt, gelijk ik zeide, een groote hoeveelheid teksten aan, en wat een nuchter en opmerkzaam hoorder eenige verwondering verschaft, hij haalt ze aan zonder aanleiding; zijne aanhalingen zijn niet door den zin, niet door logischen samenhang, maar alleen door klanken aan elkaar verbonden. Het zijn draden; lange draden, dunne draden, gekleurde draden, gouden draden, hij knoopt ze aan elkaar, maar ze doen u vreemd aan. De passages verdringen elkander, de laatste blijft u bij, en anders hier en daar een woord.’¹⁴⁹

Had Gerretsen wellicht Posthumus Meyjes op het oog toen hij uitsprak dat menige preek niet meer was dan een ‘strooien van eikenhout-zaagsel’?¹⁵⁰

¹⁴⁵ E.J.W. Posthumus Meyjes, *Op het fundament der apostelen en profeten* (Den Haag 1907). Het bevatte het referaat ‘Het Schriftgezag’ dat Posthumus Meyjes gehouden had op de jaarvergadering van de Confessioneele Vereeniging op 22 mei 1907 en drie preken.

¹⁴⁶ Gerretsen aan Buytendijk, 1 maart 1906.

¹⁴⁷ ‘Wanneer ik nu - na zoveel jaren - mij afvraag, hoe het toch gekomen is, dat hij zoveel duizenden heeft weten te boeien, dan is zulks niet zo gemakkelijk uit te maken. Wanneer men nu zijn gedrukte meditaties leest, dan krijgt men niet sterk de indruk van iets buitengewoons: het zijn eigenlijk aaneenschakelingen van Bijbelteksten [...] Was het de wijze, waarop zijne preken werden voorgedragen, die velen zo onweerstaanbaar aantrok? Ook deze had niet de onverdeelde bewondering van moderne mensen: men vond ze antiek. Hij had de ouderwetse preektoon, een dominé’s-galm die men alleen niet opmerkte, wanneer men er van jongs af aan gewend was.’ J. Taal, ‘Herinneringen aan wijlen dr. E.W.J. Posthumus Meyjes’, *Het Schild: Apologetisch Tijdschrift* 27 (1950) 226.

¹⁴⁸ Een lezer van Van Gheel Gildemeester vatte in elk geval de vergelijking: ‘En Petrus Pompeus! Ach, ‘ik behoef hem niet ver te zoeken; en ‘t is maar al te waar dat alle vertroosting en bemoediging in die leerredenen ontbreken, en daar heeft men nu eenmaal in dit moeilijk leven zoo schreiende behoefte aan [...] Men vindt louter doodgepreekte toehoorders over wier hoofden al de klanken heenglijden als het gerammel van erwten in een ledige van Houten’s cacao-bus. Vergeef me de vergelijking.’ Van Gheel Gildemeester, ‘De ethischen’, 34.

¹⁴⁹ Van Gheel Gildemeester, ‘De ethischen’, 24.

¹⁵⁰ Naar zeggen van H.W. Creutzberg in zijn: *De preek in den eeredienst* (Baarn 1937) 12. Aangehaald door G. van der Leeuw, *Liturgiek* (Nijkerk 1940) 185.

Wat Gerretsen bij zijn tegenstanders ook stoorde was de handigheid, debaters eigen, om uitspraken uit hun verband te halen en uit te vergroten. Daarvoor was de zaak toch veel te ernstig. ‘Taktisch zijt ge sterk’, schreef hij aan Karres, ‘innerlijk zwak.’ Voor Gerretsen kwam het op het innerlijke, het zuivere motief aan. ‘Men kan wel zien dat ge veel gedebatteerd hebt, ging hij voort, ‘Aan een onvoorzichtig woord van Cramer hangt uw heele betoog, een woord door Cramer zelf in zijn preeken nader toegelicht en gecorrigeerd.’¹⁵¹ Cramer vreesde naar eigen zeggen voor dergelijke trucs, toen hij zijn preken publiceerde. ‘Misschien zullen enkelen zich geroepen voelen mij te bestrijden. Als ’t maar geschiedt in den geest der liefde. ’t Zou gemakkelijk zijn uit dit boekje enkele ‘zwakke zinnnetjes’ uit te lichten.’¹⁵² Het was aan dovemansoren gezegd. ‘De ‘vier preeken’ zijn bij mijne bestrijders een klimaat van denkbelden binnengetreden, dat haar een algeheele gedaanteverwisseling heeft doen ondergaan.’¹⁵³ Overigens voelde Gerretsen zich ook het slachtoffer van een dergelijke tactiek. Hij verweet Posthumus Meyjes demagogie te bedrijven: ‘Meyjes moet anders doen dan aldoor *zijn* meening klakkeloos uitgeven voor de waarheid. Anders ook dan in de Kerkbode geschiedde, waar hij één zin van mij er uit licht, die in de hoogte houdt en vonnist: *deze man is tegen Christus*.’¹⁵⁴ Erger kon toch niet.

Diakenen roeren zich

Hoe luidde de uit haar verband gerukte passage die tegen Cramer in stelling werden gebracht? Aldus: ‘Gij zult moeten toestemmen, dat wij van geen enkel woord en van geen enkele daad van Jezus met volkomen zekerheid kunnen zeggen: zóó heeft Jezus gesproken, dàt heeft hij gedaan.’¹⁵⁵ Onder de velen die haar in de Willemkerk hoorden, bevond zich naar eigen

¹⁵¹ Gerretsen aan Karres, januari 1907.

¹⁵² Cramer, “*Bijbel*” en “*Kritiek*”, 2.

¹⁵³ Cramer, *Geloof en Schriftgezag*, 1.

¹⁵⁴ Posthumus Meyjes had geschreven: ‘Gedachtig nu aan de wijze waarop Christus het Oude Testament als gezaghebbend aanhaalt, meenen wij Dr. Gerretsen dan ook te moeten waarschuwen tegen eene hoogmoedig klinkende uitspraak, als door hem wordt gegeven: ‘*Of waar vindt men meer eigenliefde en eigengerechtigheid, zich openbarende in critische zelfzucht en betweterij, dan juist onder dezen, die roepen: Gods Woord, Gods Woord!*’. Sprak immers niet ook reeds Jesaja (8:20): ‘Tot de wet en tot getuigenis! Zoo zij niet spreken naar dit woord, het zal zijn, dat zij geen Dageraad zullen hebben!’ (in cursief het citaat van Gerretsen). Posthumus Meyjes, ‘Voor de Leestafel’, *De ’s-Gravenhaagsche Kerkbode* 21(1907) 25. Gerretsen is niet juist geciteerd: zelfzucht moet *ziftzucht* zijn. Zie: Gerretsen, *Schriftcritiek*¹, 31. Gerretsen kwam in de kerkenraad op tegen een dergelijk infame en ongefundeerde beschuldiging. Notulen BK van 31 januari 1907. De cursiveringen in de notulen zijn onderstrepingen van de scriba H.Th. Obbink, een geestverwant van Gerretsen. Zie voor H.Th. Obbink (1869-1947): *BLGNP* II, 345-349 (Th.C. Vriezen).

¹⁵⁵ Cramer, “*Bijbel*” en “*Kritiek*”, 87. Van Woerden beweerde dat Cramer in de preek niet had gezegd ‘Gij zult moeten toestemmen’, maar ‘Ik zeg voluit’. Zie: H.C. van Woerden, “*Kansel*” en “*Schriftkritiek*”: *een woord tot de predikanten* dr. J.A. Cramer en dr. J.H. Gerretsen (Den Haag 1907) 15. Het is kennelijk menigeen ontgaan dat de woorden van Cramer een echo waren van wat Zeydner in 1896 ook al openlijk had uitgesproken: ‘Men erkent, dat Jezus Christus geen enkelen regel schrifts heeft nagelaten, maar in de praktijk doet men, alsof men de ‘ipsissima verba’ des Heeren bezit.’ Zie: ‘De houding des evangeliedienaars ten opzichte van het Oude

zeggen ook de diaken H.C. van Woerden.¹⁵⁶ Hoe aanmatigend hadden deze woorden hem niet in de oren geklonken? Bijna blagerig, zo niet plagerig. Was dit geen blatante belediging voor het vrome gehoor? Hoe kon een predikant zich nog orthodox noemen, als hij deze woorden over zijn lippen kon krijgen? Woorden die de hem als zielenherder toevertrouwde gemeente haar zekerheid, de waarheid van de ‘Christus der Schriften’, ontnamen? De maat was vol. Hier moest Van Woerden tegen opkomen. Als diaken was hij immers verantwoordelijk voor ‘de geestelijke belangen der armen’.

Het is opmerkelijk dat het vooral ambtsdragers waren, diakenen als Van Woerden, die zich als eersten roerden en predikanten prikkelden stelling te nemen. Voelden zij zich wellicht als gekozen vertegenwoordigers bij uitstek, en misschien nog meer dan de predikanten, de belangenbehartigers van de gemeente? Het lijkt erop dat onder hun collega’s het optreden van beide predikanten, in het bijzonder dat van Cramer, gezien werd als een ‘faux pas’. Waar men op de studeerkamer over mocht spreken, daar diende men op de kansel over te zwijgen, een dubbelhartige houding die niet alleen Cramer verafschuwde, maar die, zoals al ter sprake kwam, door zijn collega Zeydner al veel eerder als een voorganger onwaardig was gebrandmerkt. Cramers eerste preek kon nog gezien worden als een ongelukkig incident. Zij had iets impulsiefs, dat paste bij de originele, tintelende, enigszins grillige Cramer, zeker niet iets van een uitgekiende strategie.¹⁵⁷

Het is zeer wel mogelijk dat Van Woerden er ook zo over dacht en het optreden van Cramer een tijdje wilde aanzien. Maar toen de preken over de bijbelkritiek elkaar bleven opvolgen, gingen hem ongetwijfeld de ogen open: dit kon niet langer als een ongelukkig incident worden afgedaan. Hier was opzet in het spel, moedwillige ondermijning van het geloof van eenvoudige gelovigen, die een resoluut halt toegeroepen moest worden. Waar was de kerkenraad, waar de predikanten en ouderlingen? De preek in de Willemskerk, de laatste in de reeks, zal voor Van Woerden een ‘point of no return’ zijn geweest. Nu kon en mocht hij als ambtsdrager niet langer zwijgen, ook als anderen dat wel deden. Zijn somberste vermoedens werden bewaarheid toen Gerretsen tezelfdertijd zijn brochure *De ‘Schriftcritiek’ in hare beteekenis voor den tegenwoordigen tijd* het licht deed zien. Zou het beeld van een springvloed zich niet aan Van Woerden hebben opgedrongen, die op zijn beurt weer dreigende associaties opriep met die andere, bijbelse vloed? Als diaken voelde Van Woerden

Testament’, 245. Cramer kende het referaat. Cramer, “Bijbel” en “Kritiek”, 4. La Saussaye had zich al in deze zin uitgelaten. Zie: La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 53.

¹⁵⁶ Notulen AK, 6 december 1906.

¹⁵⁷ G.C. van Niftrik, ‘In memoriam prof. dr. Jan Anthony Cramer’, *Kerk en Theologie* 3 (1952) 191. Zie ook: Taal, *Door vrij denken tot christelijk geloven*, 38 en Karres, *Evangelie en zekerheid*, 33.

zich geroepen nu metterdaad op te treden, ook al zou hij een roepende in de woestijn blijken te zijn. Maar weldra bleek hij niet de enige.

De eerste gelegenheid om zijn zorgen en grieven te uiten, was de vergadering van de Algemeene Kerkeraad. Of die gelegenheid hem zou worden geboden was uiterst twijfelachtig. Deze kerkenraad was immers vooral een administratief orgaan. Inhoudelijke kwesties kwamen er niet aan de orde, dat was voorbehouden aan de Bijzondere Kerkeraad.¹⁵⁸ Maar Van Woerden liet zich daardoor niet weerhouden. Op donderdag 6 december 1906 vroeg hij aan het einde van de vergadering het woord. Hij uitte zijn zorg over de gevolgen die de prediking van Cramer teweeg hadden gebracht en riep hem op niet op deze weg verder te gaan. De fungerend praeses Van Gheel Gildemeester wees er prompt op dat dit niet de Algemeene, maar de Bijzondere Kerkeraad regardeerde. Wel bood hij Cramer gelegenheid kort te repliceren. Deze deelde de mening van de voorzitter om de kwestie in een aparte kerkenraadsvergadering te bespreken, maar adviseerde eerst het verschijnen van zijn vier preken af te wachten. Tenslotte wilde Cramer nog kwijt dat hij niet alleen stond, ook Gerretsen en Zeydner deelden zijn opvattingen.¹⁵⁹

Gerretsen in 't nauw

De dinsdag daarop, 11 december 1906, vergaderden de diakenen.¹⁶⁰ Ook daar werd de kwestie Cramer-Gerretsen aan de orde gesteld. Kon Van Woerden in deze kring van collega's meer bereiken dan in de kerkenraad? Zijn verontwaardiging gold vooral Cramer en in mindere mate diens ambtsbroeder; een verschil dat Van Woerden binnenskamers aan Gerretsen geuit had.¹⁶¹ Naar buiten toe wilde hij geen onderscheid maken. Maar in de praktijk zou dat toch anders lopen. Dat kwam voort uit de omstandigheid dat Cramer zich wel niet geheel, maar toch veel meer dan Gerretsen buiten de invloedssfeer van de diakenen bevond. Met Cramer konden de diakenen niet veel beginnen. Voor Gerretsen lag dat anders, omdat hij predikant van het Armenweeshuis en zielenherder voor de wezen was.¹⁶² Omdat de regenten van het Weeshuis, tevens diakenen, medeverantwoordelijk waren voor de geestelijke zorg van de

¹⁵⁸ *Reglement voor de orde*, art. 20c: 'Aan de diakenen is toevertrouwd en aanbevolen de meer bijzondere zorg voor armen der gemeente'.

¹⁵⁹ Notulen AK, 6 december 1906.

¹⁶⁰ Notulen CvD, 11 december 1906.

¹⁶¹ Gerretsen aan Buytendijk, 16 januari 1907.

¹⁶² Zeydner die in 1905 op de voordracht stond om Weeshuispredikant te worden, werd om onduidelijke redenen gepasseerd door Gerretsen, die gezien zijn vriendschap met Zeydner daardoor in een lastig parket kwam. Het is niet onmogelijk dat de benoeming van Zeydner geblokkeerd werd door zijn standpunt inzake de bijbelkritiek en dat men hem daarom de geestelijke verzorging van de wezen niet toevertrouwde. Zie: Gerretsen, 'Een bom in de Haagse Hervormde gemeente?' 98-101.

wezen, konden zij zich op deze wijze laten gelden en kwam Gerretsen meer in de problemen dan Cramer, die eigenlijk alleen met de kerkenraad te maken had.

De diakenen bonden in hun vergadering de kat de bel aan. Kon Gerretsen wel aanblijven als weeshuispredikant? De voorzitter van de regenten, J. Margadant, antwoordde als ervaren bestuurder kort en bondig.¹⁶³ In het Weeshuis werd geen bijbelkritiek behandeld. Derhalve kon de positie van de weeshuispredikant niet in het geding zijn. Vervolgens probeerde de voorzitter van de diakenen, L. van den Berch van Heemstede, de aanval te pareren door een strikt formele positiebepaling.¹⁶⁴ Regenten hadden geen enkele bevoegdheid tot een dergelijke uitspraak, deze berustte geheel en al bij de Bijzondere Kerkeraad. Van Heemstede slaagde kennelijk in zijn opzet, want de vergadering nam hiermee genoegen, met uitzondering van Van Woerden.

Naast diakenen begonnen zich ook ouderlingen te roeren. De kwestie Cramer-Gerretsen werd in de Bijzondere Kerkeraad aan de orde gesteld, dus in de beslotenheid van predikanten en ouderlingen.¹⁶⁵ De oppositie binnen dit college leek haar actie tegen de twee predikanten zorgvuldig te regisseren. Het was de vraag of de confessionelen de gematigd orthodoxen over de streep konden trekken. Dat was bepaald niet denkbeeldig. Want ook in de ogen van deze groepering tastte bijbelkritiek de zekerheid van het geloof aan.

Ook Gerretsen zal gevreesd hebben dat de confessionelen in hun opzet zouden slagen, het desavoueren van de ethische richting. Het was de vraag of de confessionele geloofsijver het zou winnen van de in de Hervormde kerk sterk levende loyaliteit onder de predikanten als beroepsgroep.¹⁶⁶ Durfden Posthumus Meyjes en Karres het op een openlijke breuk met Cramer en Gerretsen te laten aankomen? Het is in dit verband opmerkelijk dat Gerretsen waardeerde dat Karres hem en Cramer toch nog tot zijn orthodoxe broeders bleef rekenen, terwijl ‘velen dit helaas niet meer schijnen te kunnen doen.’¹⁶⁷

Wie zou Gerretsen met die ‘velen’ op het oog hebben gehad? Waarschijnlijk niet zijn collega's, maar vooral diakenen, ouderlingen en gemeenteleden: de ‘leken’. Hoe is dit te

¹⁶³ J. Margadant (1829-1913) was van 1870 tot 1909 diaken en vanaf 1871 tevens regent van het Weeshuis. In 1895 vierde hij zijn 25-jarig jubileum als diaken.

¹⁶⁴ Notulen CvR, 14 december 1906. Voor L. van den Berch van Heemstede (1856-1918), *Nederlands Adelsboek* 1988 432. Van den Berch van Heemstede sympathiseerde zeer waarschijnlijk met de ethische richting. Zie: Gunning, *Herinneringen uit mijn leven*, 39.

¹⁶⁵ Notulen AK, 13 december 1906.

¹⁶⁶ Zie voor de predikanten als beroepsgroep: David Bos, *In dienst van het Koninkrijk: de beroepsontwikkeling van Hervormde predikanten in het negentiende-eeuwse Nederland* (Amsterdam 1999).

¹⁶⁷ Gerretsen aan Karres, 7 jan. 1907. CK. Gerretsen bedankte hem ook voor de zakelijke en waardige toon van zijn brochure, al vroeg hij zich af of Cramer hem daarin zou bijvallen, want: ‘Ge hebt hem af en toe wat hard en persoonlijk aangepakt.’ In het voorwoord bij de tweede uitgave van zijn brochure verscheen de passage over de vele andersgezinden. Gerretsen, *Schriftcritiek* ², 4.

verklaren? Vermoedelijk deed zich een zekere tweedeling voorin de Hervormde Kerk: de predikanten enerzijds en de ‘leken’ anderzijds. Gedurende de negentiende eeuw manifesteerden predikanten zich meer en meer als een homogene, professionele beroepsgroep met een eigen ‘esprit de corps’. De predikanten kregen daardoor een positie, die de kerk van de Republiek nog niet in die mate kende.¹⁶⁸ Die positie weerspiegelde zich ook in het feit dat niet alleen een predikant voorzitter was van de kerkenraad, maar dat ook besluiten die bij ontstentenis van de predikant genomen waren onder voorzitterschap van een ouderling, niet mochten uitgevoerd worden zonder toestemming van de predikant.¹⁶⁹ Predikanten waren dan ook geneigd om de gelederen te sluiten, huiverig als ze waren voor onderlinge conflicten die hun leidende positie zouden kunnen ondermijnen.

Het sterk bestuurlijke karakter van de Hervormde Kerk als organisatie leidde tot een analoge ontwikkeling, zij het in mindere mate, bij de overige ambtsdragers, de ouderlingen en de diakenen. Ook hier viel de neiging om spanningen binnenskamers te houden te bespeuren. De kritiek van de oppositie, die de positie van Cramer en Gerretsen in het geding bracht, behoorde binnenskamers, buiten het zicht van de gemeente, tot een oplossing gebracht te worden. Kennelijk werd dat in de gemeente geaccepteerd. Er was slechts één die zich er bij de kerkenraad openlijk over beklagde. Een voormalig ouderling schreef naar aanleiding van het optreden van Cramer: ‘De Kerkeraad schijnt daartegen niet op te komen, althans tot nu toe bespeurde ik er niets van.’ Het is overigens de enige brief die de kerkenraad over de kwestie van de bijbelkritiek bereikte. Men nam haar voor kennisgeving aan. Was dat, omdat de zinsnede: ‘maar wat ik wel bespeurd heb, is dit, dat de aan *onze zorg toevertrouwde Weeskinderen*, gedwongen worden, om ook die nieuwe leer van ds Cramer aan te hooren’ teveel deed denken aan wat de diaken Van Woerden te berde had gebracht?¹⁷⁰

Kerkelijke heren onder elkaar

Tegen deze achtergrond moet het optreden in Den Haag van predikanten, ouderlingen en diakenen in de groeiende spanning rond de moderne bijbelkritiek geplaatst worden. Daarom zou het te eenvoudig zijn om slechts te spreken van een kerkelijk-theologisch conflict tussen confessionelen en ethischen. Ook een zekere wedijver tussen de ambtsdragers was onmiskenbaar. Wedijver die zich deels uitte in competentiegeschillen tussen de verschillende

¹⁶⁸ Zie: P.Th. van Rooden, *Religieuze regimes: over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996) 169.

¹⁶⁹ *Reglement van orde*, art. 18.

¹⁷⁰ A.J. Hübscher aan de AK, 14 januari 1907. HGA, AKHG inv. nr. 55. Hübscher was ouderling geweest ten tijde van de Doleantie. Zie: Posthumus Meyjes, *Hervormd 's-Gravenhage in de negentiende eeuw*, 262.

colleges, maar die ook zichtbaar werd in een ijveren voor de ware verantwoordelijkheid voor het zielenheil van met name de eenvoudigen van geest, de armen, weduwen en wezen. In die verholen krachtmeting stonden de ouderlingen het dichtst bij de predikanten; zij maakten immers gezamenlijk deel uit van de Bijzondere Kerkeraad, die het laatste woord had in geestelijke aangelegenheden en daarin toezicht uitoefende op de diakenen.¹⁷¹ De diakenen stonden enigszins apart. In de Algemene Kerkeraad kreeg hun collegialiteit met de andere ambtsdragers gestalte, ze konden daar hun stem laten meeklinken. Maar niet ten volle, want niet alle diakenen namen aan de vergaderingen deel. Dat verklaart dat met name onder de diakenen de oppositie tegen Cramer en in het bijzonder tegen Gerretsen de kop op stak. De predikanten en ouderlingen hadden weliswaar niet het nakijken, maar de regie leek hun enigszins uit handen te worden genomen.

Nadat ouderling Van Citters in de Algemene Kerkeraadsvergadering verzocht had om de kwestie van de bijbelkritiek in de Bijzondere Kerkeraad te bespreken, verstreken er twee weken zonder dat er iets gebeurde.¹⁷² Vervolgens vroeg diaken Van Woerden, mede op verzoek van enkele collega's, aan voorzitter Van Gheel Gildemeester hoe het met dit verzoek stond.¹⁷³ Deze hield de boot af. Het moderamen, het dagelijks bestuur van de kerkenraad, zou zich over de kwestie buigen.¹⁷⁴ Van Woerden zou het wel horen. Heel opmerkelijk viel Karres de voorzitter bij, predikanten onder elkaar leek het. Ook naar zijn stellige overtuiging regardeerde de kwestie uitsluitend de Bijzondere Kerkeraad. Het leek erop dat de predikanten de kwestie op de lange baan wilden schuiven. Maar plotseling wierp de scriba, Posthumus Meyjes, een klein bommetje. Hij kon het niet laten het optreden van Cramer en Gerretsen als een inblazing van de 'Booze' te veroordelen. Dat riep een heftige reactie op. Verontwaardigd verliet Cramer met 'zijn' ouderling de vergadering.¹⁷⁵

Om de gemoederen tot bedaren te brengen, stelde Gerretsen voor de diakenen uit te nodigen voor de beoogde kerkenraadsvergadering. Karres verzette zich hier heftig tegen en stelde zich uiterst formeel op. Alweer, het is opmerkelijk dat de predikant Karres zich zo openlijk van de diaken Van Woerden distantieerde, wiens bijbelkritiek op Cramer en

¹⁷¹ *Reglement van orde*, art. 20d: 'In de gemeente met drie of meer predikanten doen zij [de diakenen] dit onder toezicht van predikanten en ouderlingen.'

¹⁷² Vergadering, 13 december 1906.

¹⁷³ Vergadering, 27 december 1906.

¹⁷⁴ Het moderamen kwam op 8 januari 1907 bijeen en hechtte zijn goedkeuring aan het voorstel van Van Gheel Gildemeester om de diakenen voor een aparte vergadering uit te nodigen. Notulen moderamen, 8 januari 1907.

¹⁷⁵ Kennelijk had elke predikant een eigen ouderling als vertrouwenspersoon. Cramer had het geluk dat deze solidair met hem was. Dat geluk had Gerretsen niet. In het heetst van de strijd schreef hij aan Buytendijk: 'Mijn ouderling met wien ik jaren lang samenwerkte, wenscht dit niet langer te doen.' Gerretsen aan Buytendijk, 16 januari 1907. Deze ouderling was vermoedelijk J.Ch. de Marez Oyens.

Gerretsen hij ongetwijfeld deelde. Was hij bevreesd dat de kwestie in zo'n groot en divers gezelschap van ambtsdragers zou verwateren? Hadden de critici van Cramer en Gerretsen niet meer kans van slagen binnen hun eigen kring? In één adem ging Karres voort met de aankondiging dat hij zich binnenkort op de kansel tegen de bijbelkritiek hoopte uit te spreken, zij was tenslotte een zaak van de gemeente zelf.¹⁷⁶ Wilde hij hiermee voorkomen dat hij door Van Woerden en de zijnen verdacht zou worden van halfheid? De fronten liepen wel heel verwarrend dooreen.

Ter vergadering sprak Van Gheel Gildemeester zich niet uit over het voorstel van Gerretsen en tot een besluit kwam het evenmin. Maar stil zat hij niet. Hij deed de voorzitter van de diaconie het verzoek om een vergadering te beleggen waarvoor ook de predikanten en ouderlingen uitgenodigd zouden worden.¹⁷⁷ Het was een diplomatiek voorstel. De intentie van Gerretsen bleef bewaard, het gaf alle eer aan de diakenen en het kwam tegemoet aan het bezwaar van Karres. Het antwoord liet op zich wachten tot het voorstel van Van Gheel Gildemeester aan de diakenen was voorgelegd. Van Woerden had ook niet stil gezeten. Hij had met een zevental diakenen een ongekend verstrekkend voorstel voorbereid. Zij stelden voor Cramer en Gerretsen niet meer bij de Avondmaalsviering te assisteren, als beide predikanten niet onverwijd op hun schreden terugkeerden.¹⁷⁸

Radicale diakenen delven het onderspit

De diakenen bespraken twee voorstellen, die elkaar in feite uitsloten: 'een broederlijke bespreking' met beide predikanten en een ultimatum aan hun adres. Men moest dus kiezen. Of de verzoenende lijn van Gheel Gildemeester of het onverzoenlijke spoor van Van Woerden. Dat spoor betekende dat Cramer en Gerretsen niet meer als predikant erkend werden, wat eigenlijk neerkwam op een leertuchtelijke maatregel, waartoe de diakenen allerminst bevoegd waren. Zij zouden ongetwijfeld gedesavoueerd worden door de predikanten en ouderlingen. Zo ver kwam het niet. Men koos voor het broederlijke gesprek.¹⁷⁹

Toch was het gevaar van een actie niet geheel bezworen. De diakenen die achter het voorstel van Van Woerden stonden, lieten dit in een gezamenlijke brief aan beide predikanten weten.¹⁸⁰ Gerretsen vond het absurde vertoning: 'Eenige diakenen maken bezwaar bij mij en Cramer te collecteeren en het avondmaal te bedienen. Aan het hoofd van de opposanten staat

¹⁷⁶ Notulen AK, 27 december 1906.

¹⁷⁷ Van Gheel Gildemeester aan Van den Berch van Heemstede, 29 december 1906, Corr. BK.

¹⁷⁸ Diakenen aan Cramer en Gerretsen [concept], 7 januari 1907, Corr. CvD.

¹⁷⁹ Notulen CvD, 8 januari 1907.

¹⁸⁰ Diakenen aan Cramer en Gerretsen, 9 januari 1907, Corr. CvD. Of deze diakenen ooit de daad bij het woord gevoegd hebben is niet bekend, in elk geval zwichtten Cramer en Gerretsen niet voor hun dreigement.

van Woerden. Wat is dat voor een man? Zijn houding is mij niet recht duidelijk. Hij weet toch genoeg van de dingen, om te begrijpen, dat het een dwaasheid is, te weigeren te collecteeren of avondmaal te bedienen, alleen omdat men het goed recht der bijbelkritiek erkent?’¹⁸¹

Het strijdtoneel verlegd naar de kerkenraad

Voor het broederlijke gesprek plaats zou hebben, kwam de Algemene Kerkenraad bijeen.¹⁸²

Wat was er te verwachten van Van Woerden? Hoe zou Posthumus Meyjes, die zich zo scherp had uitgelaten tegenover Cramer, zich opstellen nu hij geen scriba meer was en zich daardoor wat vrijer kon bewegen? Zou hij terugkomen op het ‘ongepaste’ vertrek van Cramer en zijn ouderling uit de vorige vergadering? Hoe voorkwam Van Gheel Gildemeester dat het veertigjarig ambtsjubileum van collega Van der Flier, de gevierde hofprediker en Synodepraeses, in de schaduw van de kwestie kwam te staan?¹⁸³

De stemming was opgewekt, naar de mening van de voorzitter zelfs iets te opgewekt toen zijn waarderende woorden voor de jubilaris, die men staande toehoorde, met applaus werden onderstreept. Zo’n stemming kon gemakkelijk omslaan en daarom verzocht hij de vergadering zich in het vervolg te onthouden van dergelijke adhesiebetuigingen. Die pasten de kerkenraad niet. Overigens was applaudisseren niet ongewoon.¹⁸⁴ Van Gheel Gildemeester was op zijn hoede, want diezelfde avond nog zou de Bijzondere Kerkenraad zich moeten buigen over een verontrustende motie tegen Cramer en Gerretsen.¹⁸⁵ Er was dus alle reden om de opwinding wat in te tomen. Cramer vroeg het woord en verzocht in de notulen op te nemen dat de wijze waarop Gods woord in de vorige vergadering tegen hem gebruikt was hem had genoopt de vergadering te verlaten. Aldus werd besloten. De uitnodiging van de diakenen kwam aan de orde en werd zonder discussie aangenomen. Ook kwam de brief van Van Woerden en de zijnen op tafel. Men nam deze voor kennisgeving aan. Dat kon ook niet anders, omdat de kerkorde geen inhoudelijke discussies in de Algemene Kerkenraad toestond.

¹⁸¹ Gerretsen aan Buytendijk, 16 januari 1907.

¹⁸² Vergadering, 8 januari 1907. Het broederlijk gesprek zou plaatsvinden op 23 januari 1907, niet in de Consistoriekamer van de Grote Kerk waar men doorgaans vergaderde, maar omdat het gezelschap van predikanten ouderlingen en diakenen te groot was, in het ‘lokaal van de ‘Zangvereeniging ‘Excelsior’’, Prinsestraat 44.

¹⁸³ Zie voor G.J. van der Flier (1841-1909): *BLGNP* IV, 133-134 (C.J.J. Clements).

¹⁸⁴ Men was kennelijk gewoon woorden van dank staande aan te horen. Zie naar aanleiding van het afscheid van een eminent ambtsdrager: *De ‘s-Gravenhaagsche Kerkbode* 20 maart 1908. Enkele maanden later liet Van Gheel Gildemeester wel applaus toe als blijk van instemming met het voorstel van Van Citters om muziekuitsvoeringen in de Kloosterkerk niet meer toe te staan. Hij en anderen waren onaangenaam getroffen door de muziek bij de herdenking van de 300-jarige geboortedag van Michiel de Ruyter in de Kloosterkerk. Notulen BK, 4 april 1907.

¹⁸⁵ De tijdstippen voor vergaderingen van de kerkenraden waren vastgelegd in het *Reglement van orde*. Wanneer de vergadering van de Algemene Kerkenraad en die van de Bijzondere Kerkenraad op dezelfde dag vielen, dan volgde de vergadering van de Bijzondere op die van de Algemene Kerkenraad. De vergaderingen begonnen om 19.00 uur.

Een motie van treurnis

De diakenen vertrokken. Predikanten en ouderlingen gingen over tot bespreking van de motie, die in gestencilde vorm werd uitgereikt. De opstellers, de ouderlingen Van Citters en De Marez Oyens, stelden zeer nadrukkelijk dat zij met de motie, waarbij hoogstwaarschijnlijk Karres betrokken was, geen enkel kwaad in de zin hadden jegens Cramer en Gerretsen als persoon.¹⁸⁶ Het was allerm minst een blijk van wantrouwen, laat staan dat zij een veroordeling van beide predikanten op het oog hadden. Het was een motie van treurnis. Treurnis om de verdediging van bijbelkritiek die het geloof in de ‘Christus der Schriften’ ondermijnde. Treurnis om de geschriften van Cramer en Gerretsen. Maar deze treurende en verzachtende toon kon niet wegnemen dat er toch maar een motie tegen beide predikanten op tafel lag: uitzonderlijk in de Kerkenraad. Maar even uitzonderlijk was de uitvoerige inhoudelijke discussie die bijna woordelijk werd vastgelegd.¹⁸⁷

De vergadering had veel weg van een hoorzitting, zoals onder meer ook blijkt uit de aantekeningen van Karres.¹⁸⁸ Voorzitter Van Gheel Gildemeester hield zich als een ware primus inter pares geheel op de achtergrond. Alle betrokkenen kregen ruim de tijd om zich te laten horen. Men liet zich niet onbetuigd, maar de toonzetting van de wijdlopige discussie is interessanter dan de argumenten die gewisseld werden. Die doen wat sleets aan. Ze zijn stuk voor stuk terug te vinden in de publicaties, die elkaar in deze wintermaanden snel zouden opvolgen.¹⁸⁹

De motie blijft hangen

Naarmate de avond vorderde werd de toon scherper en onaangenamer. De partijen scheerden langs elkaar heen, van een echt gesprek was geen sprake. Men citeerde meer uit elkaars publicaties dan dat men echt naar elkaar luisterde. Karres beriep zich op een zo eminente ethische autoriteit als de Utrechtse hoogleraar Valeton, de vereerde leermeester van de vier disputerende dominees, en op zijn Groningse collega Wildeboer om de posities van Cramer en Gerretsen te ondermijnen.¹⁹⁰ Ook beriep Karres zich, evenals in zijn gepubliceerde preek, op Beets wat tot enige verontwaardiging leidde omdat hij naast La Saussaye als aartsvader

¹⁸⁶ In de Collectie Karres bevindt zich een concept van de motie, dat veel uitvoeriger is dan de uiteindelijke versie.

¹⁸⁷ Notulen BK, 10 januari 1907.

¹⁸⁸ Zie: CK.

¹⁸⁹ J.N. Voorhoeve, *Onvereffenbare tegenstrijdigheden des bijbels?* (Den Haag 1907), N. van Schouwenburg, *Onvereffenbare verschilpunten wederlegd en vereffend* (Den Haag 1907), H.C. van Woerden, “Kansel” en “Schriftkritiek” (Den Haag 1907), J.E. Schröder, *Een bom in de Hervormde Kerk van 's Gravenhage* (Rotterdam 1907), C. Oranje, *Schriftgezag* (Den Haag 1907), C. Lindeboom, *Nieuwe propaganda voor de bijbelkritiek* (z.p. 1907), E.J.W. Posthumus Meyjes, *Op het fundament der apostelen en profeten* (Den Haag 1907) 249-250.

¹⁹⁰ Zie voor G. Wildeboer (1855-1911): BNGLP IV, 450-453 (C. Houtman).

van de ethische richting beschouwd werd.¹⁹¹ En onvermijdelijk werd naar Gunning verwezen. Soms direct, soms indirect. Toen bijvoorbeeld Cramer Karres voorhield dat het beter is om met Christus op het water te lopen dan zonder hem op de vaste grond dan leek dit zo ontleend te zijn aan Gunning: ‘De Schrift is een waterspiegel op welke te wandelen is, maar alleen naar Jezus’ woord en op Jezus ziende. Houdt gij daarmede op, ziet gij niet meer op Jezus maar op de golven en de wind, verwonder u niet zoo gij oogenblikkelijk naar beneden zinkt.’¹⁹² Toen Gerretsen Posthumus Meyjes aanspoorde ernst te maken met luisteren naar Gods woord, leek dat eveneens een echo van Gunning die opmerkte dat de aanhangers die de onfeilbaarheid van de bijbel zo ernstig namen, zo weinig ernst met Gods Woord maakten.¹⁹³ Gunning leek op de achtergrond ook een andere rol te spelen en wel als voorbeeld van boetvaardigheid. Ouderling De Marez Oyens vroeg Cramer en Gerretsen of zij tot inkeer zouden kunnen komen en een ‘nobel en groot precedent konden volgen’.¹⁹⁴ Hij zinspeelde onmiskenbaar op het retireren van Gunning na de bijbelkritiek op zijn *Leven van Jezus*.

Door de vraag of bijbelkritiek als zodanig geoorloofd was, speelde natuurlijk ook de andere vraag heen: was de kansel de plaats om zulke kritiek te bedrijven? Valetton en Wildeboer waren weliswaar verklaarde voorstanders van de bijbelkritiek, maar hadden tegenover Karres toch hun bedenkingen geuit over het optreden van Cramer. Karres schermde triomfantelijk met hun brieven.¹⁹⁵ Cramer, die zich zo onomwonden op de kansel had uitgesproken, kwam daardoor meer onder vuur te liggen dan Gerretsen. Zou het mogelijk zijn de twee tegen elkaar uit te spelen? Eenvoudig zou dat niet zijn doordat ook Karres zich op de kansel had uitgesproken. Ook hij had zijn preek in druk laten verschijnen. Het verwijt jegens Cramer kon ook Karres treffen. De diplomatieke Van Gheel Gildemeester liet de broeders begaan. Het werd duidelijk dat men er deze avond niet uit zou komen. De vergadering werd met drie weken verdaagd.¹⁹⁶ Dit uitstel leidde tenslotte tot het spreekwoordelijke afstel.

Een toornende diaken

Van het ‘broederlijke gesprek’ zijn geen notulen bekend. Maar de bijeenkomst is enigszins te reconstrueren aan de hand van de inleiding van Van Woerden, die haar kort daarop in druk

¹⁹¹ Karres eindigde zijn preek over de bijbelkritiek met de laatste vier coupletten van Beets’ gedicht *De Bijbel (Een Leekedicht)*. N. Beets, *Verzamelde gedichten* (Leiden 1905⁶) III 249-251.

¹⁹² J.H. Gunning jr., *Overlevering en wetenschap met betrekking tot de evangelische geschiedenis, inzonderheid van de eerste levensdagen des Heeren* (Den Haag 1897) 67.

¹⁹³ J.H. Gunning jr., *‘Omdat en zooals het in de bijbel staat’: een woord van toelichting* (Amsterdam 1883) 34.

¹⁹⁴ ‘Als beide broeders eens een nobel en groot precedent konden volgen en herroepen, als ze zien te ver te zijn gegaan.’ Notulen BK, 10 januari 1907.

¹⁹⁵ Wildeboer aan Karres, 4 januari 1907 en Valetton aan Karres, 7 januari 1907, CK.

¹⁹⁶ Vergadering, 31 januari 1907.

liet verschijnen.¹⁹⁷ De tekst is een lang requisitoir tegen Cramer en Gerretsen. Geheel in de lijn die Van Woerden sedert december 1906 uitgezet had: beide predikanten verzaakten hun verantwoordelijkheid als herder en leraar door openlijk te kiezen voor de bijbelkritiek. Een verzoenende en vermanende toon was weliswaar niet afwezig, maar die klonk te zacht om overtuigend te zijn. Van Woerden sprak zich onverholen uit over ‘de heilloze gevolgen van het optreden dezer Predikanten’.¹⁹⁸ Dat is ook de strekking van de brochures die in het vroege voorjaar van 1907 het licht zagen, in sterker mate gold dit voor de al genoemde recensie in *De 's-Gravenhaagsche kerkbode* van de hand van Posthumus Meyjes.¹⁹⁹ Deze publicaties hadden iets bezwerends, in de trant van: gemeente, laat u toch niet verontrusten, de zekerheid van de bijbel en de belijdenis van de vaders is ons gegeven. Laat u die zekerheid door nieuwlichterij toch niet ontnemen. Ons is het ‘fondament der apostelen en profeten’.

Van Woerden wierp zich zoals gewoonlijk op als pleitbezorger van de eenvoudige gemeenteleden, wier geloof ‘de wijzen en verstandigen verborgen’ is.²⁰⁰ Bij hun geloof verbleekte alle wetenschap in ijdelheid en vergankelijkheid. Hoe treurig was het dan ook dat deze predikanten deze ijdele, vergankelijke wetenschap hoger stelden dan de zekerheid van hun kinderlijk geloof. Cramer riep hij verwijtend toe: ‘wees er zeker van, er worden door uwe ‘preeken’ eenvoudige zielen tot twijfel gebracht. En ge weet het toch wel dat twijfel erger is dan ongeloof.’²⁰¹ Als golven rezen zijn aanvallen tegen het tweetal keer op keer op. Telkens presenteerde hij met grote precisie plaatsen die de waanwijsheid van de predikanten aan de kaak konden stellen. Gerretsen voegde hij toe: ‘Maar, Dominé, waarom moet ge dan wijzer zijn dan Christus was? Als Hij er mee volstaan kon om de Schrift eenvoudig te nemen, zooals Hij haar vond, waarom kunt gij dat dan niet?’²⁰² En natuurlijk ontbrak de gewraakte passage over de onzekerheid van Jezus’ woorden en daden uit Cramers preek niet.

Maar Van Woerden citeerde niet alleen. Hij herhaalde ook de oorspronkelijke woorden die in de Willemskerk hadden geklonken en wees op een bedenkelijk verschil tussen de gesproken en gedrukte versie van de preek. Hoe voorzichtig klonk in de oren van de spreker niet het oorspronkelijke ‘Gij zult moeten toestemmen, dat wij van geen enkel woord en van geen enkele daad van Jezus...’? Wat een contrast met het triomfantelijke ‘Ik zeg voluit,

¹⁹⁷ H.C. van Woerden, “Kansel” en “Schriftkritiek”: een woord tot de predikanten dr. J.A. Cramer en dr. J.H. Gerretsen (Den Haag 1907).

¹⁹⁸ Van Woerden, “Kansel” en “Schriftkritiek”, 3.

¹⁹⁹ *De 's-Gravenhaagsche Kerkbode* 17 februari, 9 maart en 30 maart 1907.

²⁰⁰ Van Woerden, “Kansel” en “Schriftkritiek”, 5.

²⁰¹ Van Woerden, “Kansel” en “Schriftkritiek”, 11.

²⁰² Van Woerden, “Kansel” en “Schriftkritiek”, 13

dat van geen ...' dat in de gedrukte preek te lezen was.²⁰³ Voor Van Woerden was dit een wereld van verschil. Hier gaapte een onoverbrugbare afgrond tussen hem en Cramer, hier ontbrak een gemeenschappelijke grond, zoals de motie van Van Citters c.s. vertolkte. Een echo van de *heelen en de halven* uit de tijd van Kuyper en Gunning?

Hoe zou de vergadering na Van Woerdens filippica verder verlopen zijn? Gerretsen schreef aan Buytendijk dat het op een onverkwikkelijk debat was uitgelopen en dat hij het flink aan de stok had gehad met Karres.²⁰⁴ Hoe kon het ook anders bij deze zo verschillende karakters? Maar met Van Woerden was het anders gesteld; Gerretsen kreeg maar geen hoogte van hem. 'Hij blijft uiterst welwillend tegen mij - en was gisteren bij mij ter kerk.'²⁰⁵ Gerretsen meende nog steeds dat Van Woerden niet tot de 'hardliners' te rekenen viel en interpreteerde zijn houding tegenover de bijbelkritiek niet zozeer als principieel, maar als 'taktisch-pedagogisch'. De publicatie van Van Woerdens inleiding met haar scherpe toon doet dat betwijfelen, te goed paste zij in de sfeer van de overige brochures.

Het 'broederlijke gesprek' had het effect dat de partijen zich konden uitspreken, maar kerkrechtelijk stelde het niets voor, omdat deze vergadering geen enkele bevoegdheid had. Men had zich uitgesproken en daar bleef het bij.

Hoe liep het af met de motie tegen Cramer en Gerretsen? Zij werd tenslotte met achttien tegen veertien stemmen verworpen.²⁰⁶ Daarmee was de kwestie weliswaar van de agenda, maar niet uit de hoofden. Hun optreden werd Cramer en Gerretsen nog lang nagedragen. Dat had de positie van de ethische richting er niet sterker op gemaakt, integendeel. Die mening was tenminste Gerretsen toegedaan: 'Wij varen hier met volle zeilen de wateren van Post[h]umus Mey[j]es binnen. Wat is de orthodoxie toch dun. U kunt u geen voorstelling maken van het geleuter van Meyes. En toch loopt men hem in honderdtallen na. Onze kerk gaat onder. Naast A, B wordt zij nu C. Kuyper heeft het gewonnen.'²⁰⁷

Zo luidde in 1916, tien jaar na de affaire, ook het oordeel van Van Gheel Gildemeester: de Haagse Hervormde gemeente was zijns inziens naar rechts opgeschoven.²⁰⁸

²⁰³ Van Woerden, "Kansel" en "Schriftkritiek", 15.

²⁰⁴ Gerretsen aan Buytendijk, 16 januari 1907.

²⁰⁵ Gerretsen aan Buytendijk, 4 februari 1907.

²⁰⁶ Notulen BK, 31 januari 1907.

²⁰⁷ Gerretsen aan Buytendijk, 22 april 1907. Met A en B worden respectievelijk de Afgescheidenen en Gereformeerden bedoeld.

²⁰⁸ 'Over het geheel genomen heeft deze storm de gemeente gejaagd naar den confessionneelen kant.' Van Gheel Gildemeester, 'Brieven aan ds. S.H. Buytendijk', 122. In de volgende jaren zouden soortgelijke geluiden horen zijn die niet alleen Den Haag betroffen. Zo bijvoorbeeld de terloopse opmerking in de necrologie van Gerretsens studievriend G.F. Haspels: 'Een populaire dominé in den gewonen, gangbaren zin werd hij niet. Hij was niet confessioneel; dat zegt genoeg tegenwoordig in de Nederlandsch Hervormde kerk om niet een groote menigte te trekken.' J.J. Tilanus, 'G.F. Haspels: eene herinnering', *Eigen Haard: geïllustreerd volkstijdschrift* 43

Opmerkelijk is het dan ook dat in datzelfde jaar in het kamp van de vrijzinnigen aan geheel ander geluid te horen was. I.M.J. Hoog, voorganger bij de *Nederlandsche Protestantenvbond*, verwelkomde in *De Hervorming* het verschijnen van het *Nieuw Kerkelijk Weekblad* in 1916 als een hoopvol begin van een broederlijk samengaan van alle denominaties - waartoe de vrijzinningen overigens nog niet gerekend konden worden - in de Haagse Hervormde Gemeente.²⁰⁹ Wat was er niet ten goede veranderd sinds 1906, nu alle Haagse predikanten, ethische en confessionele, samen de redactie voerden?²¹⁰ Nader onderzoek zal moeten uitwijzen hoe de situatie in Den Haag en daarbuiten in feite was.

De rust weergekeerd?

Bijna twee jaar later, in oktober 1908, kwam in de Bijzondere Kerkeraad de benoeming van de weeshuispredikant opnieuw aan de orde. Gerretsen kondigde aan dat zijn benoemingstermijn binnenkort zou aflopen. Onder voorzitterschap van Zeydner werd Gerretsen met algemene stemmen voor de tweede maal benoemd. Als om de eensgezindheid van de vergadering te onderstrepen voegde de notulist er aan toe: 'met acclamatie'.²¹¹ De rust scheen weergekeerd in Hervormd Den Haag.

Gold dat ook voor Gerretsen zelf? Rusteloos als hij van nature was, zal hij het wegebben van de agitatie nauwelijks als het intreden van rust ervaren hebben. Bovendien hadden de zomermaanden van 1908 hem opnieuw geconfronteerd met het orthodoxe ijveren tegen de ethische richting, maar ditmaal op een geheel andere wijze. Een professoraat in Utrecht bleek namelijk tot de mogelijkheden te behoren, een mogelijkheid die vanuit orthodoxe hoek vrijdeld werd. In het volgende hoofdstuk zal deze kwestie uitvoerig aan de orde komen. Overigens had een dergelijke mogelijkheid zich in het tumultueuze begin van 1907 ook al voorgedaan. Toen ging het om een kerkelijke leerstoel in Leiden, waarvoor de

(1917) 2. Zie ook: 'Zijn beurten [die van Gerretsen] op den Vrijdagavond in de Bethlehemskerk, voor een klein aantal hoorders (hij was immers niet confessioneel!) waren ook altoos uitnemend verzorgd, er zat studie in zijn preeken.' W.H. van Loon, 'In memoriam', *Algemeen Weekblad voor Vrijzinnig-Godsdiensigen* zaterdag 22 december 1923. Deze verrechtsing was geen exclusief Hervormd verschijnsel. Zij deed zich tezelfdertijd bijvoorbeeld ook voor bij de Lutheranen. H.A. van Bakel, die in de kwestie van de bijbelkritiek met Cramer en Gerretsen sympathiseerde, deed daarvan regelmatig verslag in het liberale blad *De Wachter: stemmen uit de Evangelisch-Lutherse kerk*.

²⁰⁹ Zie voor I.M.J. Hoog (1858-1928): *BLGNP* II, 255-256 (S.B.J. Zilverberg).

²¹⁰ 'De nuchtere zin, die ook in kerkelijke dingen behouden mag worden, zal er ons voor behoeden thans uit te roepen: "t is pays en vreë en boter tot den boôm", maar diezelfde zin doet toch erkennen: "thans is het beter dan tien jaar geleden". I.M.J. Hoog, 'Een nieuw weekblad', *De Hervorming* 43 (1916) 4.

²¹¹ Notulen BK, 1 oktober 1908.

Utrechtse hoogleraar Daubanton hem als eerste aanbeval.²¹² Opmerkelijk is dat de wijze waarop Gerretsen zich opgesteld had tijdens de Haagse kwestie voor Daubanton heeft meegewogen. Over diens brochure schreef hij: ‘Deze publicatie bewijst dat de schrijver ‘den moed zijner overtuiging’ heeft en over het talent beschikt zijn meening rond en eerlijk te zeggen zonder geestverwanten en tegenstanders te ergeren.’²¹³ Van een voordracht aan de Synode kwam het niet, het spook van de discussie over de moderne bijbelkritiek waarde nog rond.²¹⁴

Geloof en bijbel bij Gerretsen

De tegenstelling tussen ethisch en confessioneel rond de bijbelkritiek spitste zich toe, zo bleek, op de vraag naar heilszekerheid. Voor de confessionelen kwam die zekerheid in gevaar door te twijfelen aan de bijbel als Gods Woord. Welke opvattingen Gerretsen daarover huldigde is globaal duidelijk geworden: heilszekerheid was voor hem niet te verkrijgen door voor waar aan te nemen wat er in de bijbel stond. Gerretsen heeft zich op verscheidene plaatsen in woord en geschrift pregnanter uitgelaten dan zojuist geformuleerd werd. Uitlatingen die kunnen bijdragen aan een duidelijker en ook breder beeld van wat het ethische beginsel voor hem voor geloof en bijbel te betekenen had. Allereerst geloof.

In oktober van het jaar 1906 verscheen in het weekblad van het *Utrechtsch Studenten-Zendinggezelschap Eltheto hê basileia sou* een artikel van de hand van de Gerretsen onder de titel ‘Gelooven’.²¹⁵ Gerretsen, als student zelf ooit actief lid van *Eltheto*, schreef als predikant zo nu en dan bijdragen voor het weekblad. Het artikel was met vaart geschreven. In korte hamerende zinnen getuigde hij van zijn visie dat geloven niet betekende het aannemen van waarheden, maar God als levenskracht ruim baan geven, anders gezegd: God als God laten gelden.²¹⁶ Dat bracht geen zekerheid. Integendeel, heel wat menselijke zekerheden moesten

²¹² ‘Daubanton schreef mij, dat hij mij wilde voordragen voor Leiden.’ Gerretsen aan Buytendijk, 4 februari 1907. Zie voor F.E. Daubanton (1853-1920): *BLGNP* II, 157-158 (J. Alma). Het betrof de vacature M.A. Gooszen (1837-1916), zie voor hem: *BLGNP* IV, 146-148 (A. de Groot)

²¹³ Daubanton aan de Commissie van Voordracht, ongedateerd. UA, AAS, stukken commissie van voordracht inv. nr. 2027.

²¹⁴ Ook Cramer werd als kandidaat voor Leiden genoemd, maar was kansloos door zijn optreden in de kwestie van de bijbelkritiek en in zijn kielzog werd Gerretsen meegezogen: ‘Ook de voordracht van Dr. Cramer is niet aan te bevelen om de beroering die door hem is teweeg gebracht en evenzoo moet gezegd worden van Dr. Gerretsen die verbonden is met de richting van Cramer.’ UA, AAS, notulen commissie van voordracht, 26 februari 1907.

²¹⁵ Gerretsen, ‘Gelooven’, *Eltheto* 60 (1906) 147-154.

²¹⁶ Geloven in de zin van God als God laten gelden lag Gerretsen tot het laatst toe na aan het hart, blijkens een opmerking in de besloten kring van een bijbelcursus in 1916 gedaan dat deze opvatting van geloven hem zeer lief was. Gerretsen, *Synthese* (1916), schrift XVII, 42.

worden afgebroken om het met God te wagen. Voor geloven was moed en durf nodig: 'Daarom moed, moed studenten! God leeft!'²¹⁷

Een bemoediging, die typerend was voor de geloofshouding van Gerretsen. Immers, de zekerheid dat 'God leeft' had geen realiteitswaarde als deze niet ook als zodanig ervaren werd.²¹⁸ Zekerheid was een existentiële ervaring die altijd vergezeld ging van onzekerheid. De zekerheid die de orthodoxie in de bijbel meende te vinden, negeerde de onzekerheid die inherent was aan geloven. Daarom hadden Kuyper en met hem gereformeerden en confessionelen hun toevlucht genomen tot het willekeurig poneren van zekerheid, aldus Gerretsen.

'Dr. Kuyper was in grooten twijfel, en heeft daar maar in ééns een eind aan gemaakt door aan te nemen wat in de kerkleer staat. Hij kon dat heen en weer schommelen niet langer uitstaan en nam maar aan, dat wat de kerkleer zegt, waar is. Toen heeft hij dus krachtens eigen wilsbesluit besloten: zòò is het. Eveneens doen alle mensen die eenvoudig aannemen dat iets waar is omdat het in den Bijbel staat. Het zijn gewoonlijk veiligheids-motieven. Men wil geassureerd zijn. Bij vele mensen staat het ideaal van veiligheid op den voorgrond. Nu dan rust de autoriteit tenslotte op mij-zelfen. Het is niet de autoriteit van den Bijbel, maar mijn eigen autoriteit waaraan ik mij heb overgegeven. Dit is betrekkelijk een gemakkelijk standpunt. Op die manier heeft men zich in ééns van alle bezwaren afgemaakt. Men koopt een koffer, heeft daar alle bezwaren ingestopt en gaat nu rustig bovenop de koffer zitten. Alle denken en redeneeren houdt daarmee op. Men heeft het verstand naar den lommerd gebracht. Het is volkomen Roomsch. Men heeft zich met handen en voeten gebonden, overgegeven aan zijn eigen theorie.'²¹⁹

Dat nu, hield Gerretsen de studenten voor, was juist het tegendeel van geloven. Geloven betekende niet iets voor waar aannemen. Het geloof in de opstanding was iets geheel anders dan geloven aan 'de opstanding van Christus als een merkwaardige gebeurtenis, die eeuwen

²¹⁷ Gerretsen, 'Gelooven', 154. Deze slotwoorden zijn bijna veertig jaar later nog eens geciteerd door Van der Leeuw. Zou hij het in 1906 als catechisant van Gerretsen gelezen hebben? Zie: Van der Leeuw, *Jan Hendrik Gerretsen*, 12. Dat geloven moed vereiste, bleef: 'Wie durft de bijbel aan. Wie durft de Opstanding van Christus aan. Men ontkomt er altijd op de een of andere manier aan. Men durft het niet gelooven.' Gerretsen aan Wilma, ongedateerd, vermoedelijk 1913.

²¹⁸ 'Het objectieve bestaat alleen voor den mensch voor zoover het subjectief is geworden.' Gerretsen, *Rechtvaardigmaking bij Paulus in verband met de prediking van Christus in de Synoptici en de beginselen der Reformatie* (Nijmegen 1905) 46.

²¹⁹ Gerretsen, *Inleiding tot de Opstanding* (1911) VIII, 151. Gerretsen meende een fundamentele tegenspraak te zien in de wilsbeslissing van Kuyper om de bijbel en traditie onvoorwaardelijk voor waar aan te nemen en zijn anti-Pelagianisme dat de vrije wil uitsloot. '[...] heel het Augustiniaansche, anti Pelagiaanse systeem van Dr. Kuiper berust tenslotte op een wilsdaad. Was Dr. Kuiper Roomsch of Luthersch onderwezen dan had hij even gemakkelijk de leer dier kerken aangenomen.' Gerretsen, *Inleiding tot de Opstanding* (1911) VIII, 151. Dat Gerretsen geen ongelijk had, moge blijken uit hetgeen D. van Keulen schreef over het verlangen naar zekerheid bij Kuyper. Zie: Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 53-54, 61-62. Overigens had Gunning er al op gewezen dat het toekennen van onfeilbaarheid aan de bijbel een menselijke daad was die het heteronomen karakter van de bijbel als Gods Woord miskende. Gunning, *De Heilige Schrift Gods Woord: antwoord aan dr. Kuyper, predikant te Amsterdam op zijn 'Confidentie'* (Amsterdam 1873) 13.

lang [lees: geleden] heeft plaats gevonden'.²²⁰ Geloven is laten gelden dat Jezus opgestaan is, die 'nu, op ditzelfde oogenblik, waarop ik dit schrijf en gij dit leest, is gezeten aan de rechterhand der kracht Gods.'²²¹ Van historische gebeurtenissen kon het geloof niet leven, die kon men immers niet in het heden laten gelden. Kwam de bijbel als bron van het geloof niet buiten spel te staan? Wat betekenden heilsfeiten nog voor het geloof? Zonder geloof niets, luidde het oordeel van Gerretsen: 'Met onzen ganschen bijbel in de hand missen wij nog Gods Woord'.²²² Het loog er niet om.

Dit kon een bijbelgetrouwe confessioneel niet laten passeren. De waarheid van de bijbel en de zekerheid van het geloof werden op deze manier aangetast. De Alkmaarse predikant J.A.C. van Leeuwen kwam in het geweer. Dat was verrassend omdat hij als ethisch bekend stond. In een wetenschappelijke beschouwing over de aard van het geloof las hij Gerretsen de les.²²³ Verrassend was het ook dat ook La Saussaye in een adem veroordeeld werd.²²⁴ Nam Van Leeuwen hierdoor niet openlijk afstand van de ethische richting? Dat was inderdaad het geval. Hij bleek zich namelijk in de laatste jaren geleidelijk aan afgewend te hebben van het ethische gedachtegoed en aansluiting gevonden te hebben bij de confessionele richting en gaf daar met zijn bijbelkritiek openlijk blijk van. Geen misverstand mogelijk: Van Leeuwen was confessioneel geworden.²²⁵

Wat hield de kritiek van Van Leeuwen op Gerretsen in? Zij kwam hierop neer dat Gerretsen de heilsfeiten, waar de bijbel van getuigde, als niet relevant voor het geloofsleven achtte. Hij had immers ronduit beweerd dat het geloof nimmer betrekking had op 'wat was, maar alleen op wat is'.²²⁶ Hadden deze heilsfeiten dan geen betekenis? Welzeker, luidde het antwoord van Gerretsen, maar alleen vanuit het geloof. Wie begon met deze heilsmomenten

²²⁰ Gerretsen, 'Gelooven', 151.

²²¹ Gerretsen, 'Gelooven', 151.

²²² Gerretsen, 'Gelooven', 151.

²²³ J.A.C. van Leeuwen, 'Het geloof', *Theologische Studiën* 26 (1908) 81-124. Zie voor J.A.C. van Leeuwen (1870-1930): *BLGNP* IV, 301-303 (B.J. Wiegeraad). Het is merkwaardig dat Van Leeuwen refereerde aan 'Gelooven' en niet aan de brochures over de bijbelkritiek die Gerretsen in 1906 en 1907 publiceerde.

²²⁴ 'Deze meening [van Gerretsen] vertoont verwantschap met hetgeen D. Ch. D.I. Saussaye zegt [...]: 'het geloof bestaat daarin, dat men in het empirisch feit de verheven werkelijkheid erkenne.' Van Leeuwen, 'Het geloof', 107 noot 1.

²²⁵ In orthodoxe kring werd 'Het geloof' als keerpunt in het geestelijk leven van Van Leeuwen gezien. Van Leeuwens collega A. Noordt zij releveerde bijna een kwart eeuw later dit moment in een *in memoriam*. Zie: A. Noordt zij, 'In memoriam auctoris', in: J.A.C. van Leeuwen en D. Jacobs, *De brief aan de Romeinen, opnieuw uit de grondtekst vertaald en verklaard* (Kampen 1932) VII. Ook de ethische A.M. Brouwer deed dat in een openingscollege. Zie: A.M. Brouwer, *In memoriam prof. dr. J.A.C. van Leeuwen: toespraak bij de opening zijner colleges op 1 oktober 1930* (Zeist 1930) 11. In de voordracht van Van Leeuwen werd het 'Het geloof' geprezen als een getuigenis voor zijn algemeene theologische ontwikkeling en voor de diepte van inzicht aan de auteur eigen en dus voor zijn geschiktheid om ook op het gebied der Encyclopaedie met vrucht werkzaam te kunnen zijn. Zie: voorstel van de faculteit, 27 juni 1908.

²²⁶ Gerretsen, 'Gelooven', 150.

als historische feiten voor waar te houden, maakte als het ware een valse start.²²⁷ Geloven begon met geloven. Orthodoxie die uitging van historiciteit dreigde het geloof tot predikaat van de geschiedenis te maken, zo zou men de gedachtegang van La Saussaye en Gerretsen kunnen weergeven.²²⁸

Het geloof ging logischerwijze vooraf aan de bijbelse verkondiging en niet omgekeerd, zoals in orthodoxe kring werd geleerd.

‘Veronderstel dat wij door omstandigheden de Evangelien en de Apostolische geschriften verloren hadden, dan zouden we van Christus niets weten; maar de macht van Zijn werk zou er zijn. Wij zouden genieten van de vrucht van Zijn werk zonder Hem te kennen. Het is mogelijk dat ik niet weet dat Hij er is en dat Hij er toch is.’²²⁹

De geestelijke wereld, waar het geloof zich op richtte, existeerde aan gene zijde van tijd en ruimte. In deze werkelijkheid heerste absolute actualiteit, een eeuwig heden.²³⁰ Door het geloof werden historische feiten uit hun deterministische hengsels van tijd en plaats gelicht en in een geestelijk fluïdum opgenomen waardoor zij tot leven kwamen.²³¹ Als was het muziek, zo schreef Gerretsen over het geloof, als ‘een symphonie die over de feiten henen zweeft.’²³² Voor Gerretsen stond het horen van deze symfonie gelijk aan het horen van het Woord Gods.²³³ Daarom moest men in de bijbel zoeken naar het ruisen van de geest, zoals - zouden we er aan toe kunnen voegen - een kind zijn oor op een schelp te luisteren legt: ‘Paulus verstaan wij door ons oor op zijn geschriften te leggen en dan aandachtig te luisteren naar de ruisching des levens die door de dode letters heengaat.’²³⁴

Overigens betekende de verabsolutering van actualiteit van het geloof geenszins dat Gerretsen de geschiedenis veronachtzaamde. Integendeel, de geschiedenis zag hij als het

²²⁷ La Saussaye zou deze opvatting met Gerretsen gedeeld hebben. Geloof aan de historiciteit van Jezus leidde nog niet tot geloof in Hem. Zie: La Saussaye, ‘De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten’, 59.

²²⁸ De fundamentele waarde die Van Leeuwen c.s. aan de historiciteit van heilsfeiten hechtten, lijkt te passen in de verabsolutering van de geschiedenis die volgens de Amerikaanse historicus Hayden White in de negentiende eeuw de transcendente autoriteit toegekend werd de ‘natuur’ voorheen bezat. Zie: Hayden White, *The content of form: narrative discours and historical representation* (Baltimore 1990) 102.

²²⁹ Gerretsen, *Het evangelie van Johannes* (1909) IV, 97-98.

²³⁰ ‘[...] in de sfeer van het eeuwige is er geen verleden, maar is het alles een onveranderlijk nu.’ Gerretsen, ‘Over de paedagogische beteekenis van de wet voor het geestelijk leven’, *Nieuwe paedagogische bijdragen* 5 (1905) 121-136. Het artikel was een bewerking van een lezing, die hij in 1904 gegeven had op een vergadering van de Paedagogische Vereniging te Apeldoorn. Gerretsen kreeg een zeer gunstige bespreking van zijn artikel in *Eltheto*. ‘Boekbespreking: Nieuwe Paedagogische Bijdragen’, *Eltheto* 59 (1905) 119-120. In 1900 had Gerretsen over hetzelfde onderwerp, onder de titel ‘De beteekenis der wet voor ons geestelijk leven’ op een NCSV-conferentie in Laren gesproken. Een verslag van de voordracht verscheen in *Eltheto* 54 (1900) 188-192 en 197-199.

²³¹ Gerretsen, ‘Waarlijk’[preek over Lucas XXIV:34], in: P.D. Chantepie de la Saussaye en J.J.P. Valetton jr. ed, *Overdenkingen* (1906) 109.

²³² Gerretsen, ‘Gelooven’, 149.

²³³ ‘De symphonie is het Woord Gods in de Schrift.’ Gerretsen, ‘Gelooven’, 149 noot 2.

²³⁴ Gerretsen, ‘Entartung’ [lezing over Max Nordau] (1903) 32, manuscript CG 22.

medium waar Gods bedoelingen zich realiseerden.²³⁵ ‘Heden morgen was ik in Leiden. Ik hield de feestrede in de Pieterskerk bij gelegenheid van Leiden’s ontzet. Heerlijk zich zoo weer in het verleden te kunnen verdiepen, het heerlijke groote verleden der vaderen’, schreef hij aan Buytendijk in 1903.²³⁶ Als de geschiedenis het schouwtoneel was van Gods betrokkenheid met de mensheid, dan kon dat naar analogie ook van de bijbel gezegd worden. Wat zich in de geschiedenis op macroniveau afspeelde, werd in de bijbel op kleine schaal zichtbaar. In beide gevallen echter werden gebeurtenissen en feiten relevant vanuit het geloof. Net zomin als voor La Saussaye en Gunning, was ook voor Gerretsen de bijbel bron van geloof.²³⁷ Eerder was hij een spiegel waardoor het geloof zichzelf leerde kennen en begrijpen: ‘Het N.T. komt tot ons in spiegelschrift: wij moeten leeren zien!’²³⁸

Geloofs zekerheid kon de bijbel niet bieden en al heeft Gerretsen het nooit zo gezegd, het had op zijn lippen kunnen liggen dat zij die dit wel verwachtten zowel het geloof als de bijbel miskenden. Waar Gerretsen nu waarschuwde voor profanatie van de bijbel, daar zou La Saussaye gewezen hebben op het gevaar van naturalisme.

Overigens was de opvatting dat de bijbel niet de bron van het geloof was, zeker niet nieuw, het behoorde tot het geestelijke erfgoed van Schleiermacher. Deze stelde in zijn *Glaubenslehre* uit 1830: ‘Das Ansehen der heiligen Schrift kann nicht den Glauben an Christum begründen, vielmehr muß dieser schon vorausgesetzt werden um den heiligen Schrift ein besonderes Ansehen einzuräumen’.²³⁹ Of Gerretsen de *Glaubenslehre* kende is niet met zekerheid te zeggen, wel rekende hij Schleiermacher tot de voorlopers van de ethische theologie, omdat deze begreep dat het geloof moest aansluiten op de menselijke belevingswereld wilde dat nog aanspreken.²⁴⁰

²³⁵ Gerretsen schreef over zijn lezing ‘De beteekenis der wet voor ons geestelijk leven’ aan Buytendijk: ‘Ik heb het anabaptisme beschreven als de poging het absolute Christendom eensklaps te realiseren. Dat is eene onmogelijkheid. Het Christendom wordt in al zijn waarheid alleen langs historischen weg gerealiseerd.’ Gerretsen aan Buytendijk, oktober 1900.

²³⁶ Gerretsen was teleurgesteld over de belangstelling: ‘Men zou zeggen: geheel Leiden zal daar zijn en och Heere een heele matige opkomst, voor een goed deel vrome juffies, van de burgerij, de goede burgerij heel weinig, van de notabelen geen spoor en dat in dezelfde Pieterskerk die voor driehonderd jaren met een lofzingend menigte was vervuld!’ Gerretsen aan Buytendijk, 3 oktober 1903.

²³⁷ Onomwonden sprak Gerretsen zich op een bijbelcursus uit: Zeer uitgesproken was Gunning: ‘De Bijbel was nooit en is nooit de grond des geestelijken levens: altijd begeleidende kanon en norm. De eerste gemeente heeft, gelijk bekend is, geleefd grootendeels *zonder* bijbel.’ Gunning, ‘Hoofdvereischten voor de dogmatiek der Hervormde Kerk’ II, 30.

²³⁸ Gerretsen, *Het evangelie van Johannes* (1906) I, 15. Zie ook: ‘Chr. is er voort het ontvangen, het zijn van ons geloofsleven; de H.S. voor het bevestigen van ons geloofsleven.’ Gerretsen, *Het evangelie van Johannes* (1907) II, 18.

²³⁹ Schleiermacher, *Der christliche Glaube* II, 318-320. Geciteerd in: Van Leeuwen, *De betekenis van Fr.D.E. Schleiermacher voor de theologie in Nederland*, 23.

²⁴⁰ ‘Het is door Schleiermacher vooruit gevoeld, dat in de theologie opkomt *behoefte* aan *gevoel*. Zoo heeft hij de heele theologie in een heel andere toon gezet.’ Gerretsen, *Inleiding tot de Opstanding* (1911) VIII, 98.

Schriftuurlijk

In de strijd om de moderne bijbelkritiek vielen strijk en zet de woorden ‘schriftuurlijk’ en ‘bijbels’. Voor de orthodoxie waren zij het waarmerk van waarheid omdat de bijbel de bron van alle waarheid was. Sprak men over Jezus als ‘Christus naar de Schriften’, dan verwees men de getuigenissen over hem in de bijbel die in hun letterlijke vorm voor waar werden gehouden. De orthodoxie geloofde in de bijbel als een notarieel document waar niet aan te twijfelen en te tornen was. Ook Gerretsen nam ‘schriftuurlijk’ in de mond, maar dan zonder enige associatie met een documentaire akte: ‘Of een voorstelling bijbelsch of Christelijk is, komt voor mij hierop neer: of zij al dan niet in overeenstemming is met de Opstanding van Christus’, schreef hij in 1915.²⁴¹ Dat betrok hij ook op

‘De Opstanding is het centrale, normatieve feit in de belijdenis der Christelijke Gemeente.’

En: ‘Aan de waarheid van de Opstanding van Christus hangt daarom alles [...]. Alles kan vallen, het is van minder beteekenis, indien dit eene slechts niet valt. Het doet er tenslotte niet toe, of Christus de oogen van een blinde heeft geopend, of hij de melaatsche gereinigd heeft.

Heeft Christus den blinden Bartimeüs op de den weg maar Jericho het gezicht niet

teruggeschonken, dan is het te betreuren voor den blinden Bartimeüs zelven, niet voor ons.

Dat geldt voor alle wonderen des Heeren. Het eigenlijke geloofsleven der Gemeente staat er neutraal tegenover.’²⁴²

Schriftuurlijk was voor hem dus geen afgeleide van de bijbel, maar van het geloof, zoïals gezegd. Het geloof was primair, de bijbel secundair. Vanuit het geloof kon de bijbel tot leven komen. Leven wil hier zeggen dat de bijbel sprak, of beter dat het tot een virtueel gesprek tussen bijbel en lezer kwam dat nieuwe inzichten en vergezichten kon oproepen. Deze omgang met de bijbel was minder gericht op het achterhalen van de oorspronkelijke bedoelingen dan bedoeld om zijn actuele zeggingskracht te ondergaan. Bij het lezen van de bijbel zocht Gerretsen naar betekenissen die schuil gingen achter letterlijke tekst of liever zich daarin ophielden.²⁴³ Wie bij Gerretsen aankwam met bijbelteksten om zijn gelijk te halen

²⁴¹ Gerretsen, *God en de materieële wereld: een studie naar aanleiding van Christian Science* (Baarn 1915) 24-25.

²⁴² Gerretsen, *Het goed recht*, 15 resp. 10-11.

²⁴³ Zie voor het verschil tussen ‘achter’ en ‘in’ de tekst het volgende. Naar aanleiding van het tekstwoord ‘Weersta de boze niet’ (Matth. 5:39) merkte Gerretsen op: ‘Maar nu is het de vraag, welk beginsel er in dit woord van Jezus verborgen is. Dit woord heeft een beginsel, een achtergrond van leven en denken waarin het geworteld is. Om dit beginsel, d.i. om de metaphysica van dit woord moet het ons eigenlijk te doen wezen.’ Gerretsen, *Weerloosheid* 3. Aanvankelijk stond in de eerste zin: ‘*achter* i.p.v. *in* dit woord van Jezus verborgen is’ [cursivering door mij]. Deze verandering van ‘achter’ door ‘in’ kan als typerend beschouwd worden voor het ethische denken dat de immanentie van het transcendente in het licht wilde stellen. Ruimtelijke uitdrukkingen, zoals ‘boven’ en ‘achter’ liet men dan ook zoveel mogelijk achterwege. Zie bijvoorbeeld: ‘Maar ik zie het algemeene, het “christelijke” of de “waarheid” niet “achter” of “boven” het bijzondere, neen *daarin*.’ J.H.

deed hem rillen: het was hem ‘ijselijk’ om te zien hoe men vanuit de letterlijke tekst probeerde betekenissen de construeren.’²⁴⁴ Ook hier zag hij een heilloze omkering: gedachten waren geen afgeleide van woorden, maar omgekeerd woorden waren uitingen van gedachten. Deze overtuiging was bij Gerretsen zo verinnerlijkt dat zij tot uiting kwam in zijn preekstijl: ‘Het waren geen woorden, maar gedachten die hij slechts met moeite onder woorden kon brengen. Hij kon soms zuchtend zwaar spreken, worstelend om wat er innerlijk in hem woelde en bruiste vaste vorm te geven.’²⁴⁵ Van die die innerlijke onrust, die hij als heilzaam ervoer, was Gerretsen zich terdege bewust:

‘Heerlijk als alles van binnen koken gaat, als men preekende een ziedende pot gelijk wordt. Dan voelt men iets almachtigs in zich, dan kan men de wereld opzij zetten, de vijanden Gods verscheuren.’²⁴⁶

Voor wie Gods Woord zag als een verzameling geopenbaarde waarheden die men aan te nemen had, bleef de bijbel een gesloten boek.²⁴⁷ Een opvatting die naar het oordeel van Gerretsen de vraag oproep of deze waarheden wel uit de bijbel zelf voortkwamen of dat zij wellicht niet resultaat waren van wensdromen. Werd de bijbel zo vroeg hij zich af, niet misbruikt als spiegel die niets anders weerspiegelde dan wat men wilde zien of als een buikspreek die liet horen wat men wilde horen, om zich er vervolgens aan te onderwerpen, als was God zelf aan het woord geweest?²⁴⁸

‘Men leeft onder eigen autoriteit, terwijl men meent onder de autoriteit van de Schrift te staan. Wanneer men de Schrift aantast, tast men in den grond de eigen voorstellingen omtrent de Schrift aan. Men meent in de Schrift te gelooven en men gelooft in zichzelf. Eigenliefde en eigengerechtigheid liggen op de bodem van die z.g. onderwerping aan de Schrift. Maar men herkent de eigenliefde en de eigengerechtigheid niet, omdat zij de schijn

Gunning jr., ‘Het ethisch karakter der waarheid’, *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 15 (1877) 389. Instructief is in dit opzicht ook Gunning's kritiek op het supranaturalisme. Zie: Gunning, ‘Hoofdvereischten voor de dogmatiek der Hervormde Kerk’, 33-45.

²⁴⁴ ‘Als wij een ding echt logisch willen behandelen dan is zoo vaak een van de fouten dat men de consequenties neemt van een *woord* en de originele *gedachte* uit het oog verliest.’ Gerretsen, *Inleiding tot de Opstanding* (1910) VII, 13.

²⁴⁵ Cramer, ‘Dr. J.H. Gerretsen’, 23. Tekenend is zijn vraag aan de bekende pedagoog Ligthart - met wie hij bevriend was - of hij er ook zo tegen op zag om in het openbaar te spreken. Ligthart antwoordde: ja, vreeselijk. Maar als in eenmaal aan den gang ben dan niet meer, dan weet ik niets van den menschen, dan ben ik er helemaal in en hoor ik soms een lachen of een in de handen klappen.’ Gerretsen, ‘De indruk van een geestelijke’, *School en Leven: weekblad voor opvoeding en onderwijs in school en huisgezin* 17 (1916) 430. Het is niet onmogelijk dat Gerretsen ook zijn eigen ervaringen heeft geprojecteerd in dit gefingeerde interview dat hij schreef naar aanleiding van het overlijden van Ligthart. In de brieven aan Buytendijk zijn regelmatig passages te vinden die verwijzen naar ervaringen *à la* Ligthart.

²⁴⁶ Gerretsen aan Buytendijk, voorjaar 1908.

²⁴⁷ ‘De waarheid ligt niet voor het grijpen. Goddank dat dit niet het geval is. Goddank dat God ons de waarheid bedektelijk tot ons brengt. Nu kunnen wij nimmer verbeelden, dat wij haar bezitten, wanneer we ze niet zelf hebben veroverd [...]’ Gerretsen, *Schriftcritiek* ¹, 31.

²⁴⁸ Men misbruikte de bijbel ‘om eigen gedachten onfeilbaar te maken’. Gerretsen, *Het evangelie van Johannes* (1907) II, 24.

hebben van liefde voor de Schrift, voor Gods Woord, voor God te zijn. [...] Of waar vindt men meer eigenliefde en eigengerechtigheid, zich openbarende in critische ziftzucht en betweterij, dan juist onder dezen, die roepen: Gods Woord, Gods Woord! Daar zijn geen critischer mensen in de practijk des levens dan de tegenstanders der “Critiek”!’²⁴⁹

Om de bijbel naar zijn intentie te verstaan, moest men zich volgens Gerretsen openstellen voor wat deze te vertellen had. Wie goed luisterde kon de aansporing horen om de juiste toon van het geestelijke leven te treffen: ‘Wij moeten zingen als de nachtegallen in het duister, zóó zuiver van toon, het kan niet zuiver genoeg: ‘Deze is de Zoon van God’.’²⁵⁰ De bijbel vroeg niet om slaafse navolging maar om eigen interpretatie: ‘Niet wat Johannes heeft gezien en ondervonden, maar wat wij zelf zien en ervaren, daar komt het voor ons op aan.’²⁵¹

Op de eigen ervaring, de *expérience vécue*, kwam het aan in het geloofsleven en dat probeerde Gerretsen jongeren bij te brengen.²⁵² ‘Ik verbied mijn catechisanten iets klakkeloos over te nemen. Ik wil dat ze een zelfstandige overtuiging zullen krijgen. Eén korreltje eigen overtuiging is mij meer waard dan tien ponden overgenomen waarheid. Dus op catechisatie: accentuering van het persoonlijke.’²⁵³ In die opvatting klopte het hart van wat Gerretsen onder ethisch verstond: persoonlijke betrokkenheid bij wat de bijbel te zeggen had. De waarheid van de bijbel was voor hem, anders dan voor de confessionelen, geen gegeven om mee te beginnen, maar vrucht van eigen ervaring, zoals hij Karres voorhield: ‘Wij beginnen niet met aan te nemen dat het zeker is, dat Christus uit de doden is opgestaan, wij willen dit niet eerst bewijzen door een nauwkeurig onderzoek omtrent de berichten, die tot ons gekomen zijn, wij willen deze zekerheid niet verkrijgen door een vooropgezette theorie omtrent de waarheid van alles wat in de H.S. gezegd wordt of hoe dan ook.’²⁵⁴ Hoe is die zekerheid dan wel te

²⁴⁹ Gerretsen, *Schriftcritiek*¹, 30-31. Zie ook hierboven p. 173 noot 154

²⁵⁰ Gerretsen, *Het evangelie van Johannes* (1906) I, 32.

²⁵¹ Gerretsen, *Het evangelie van Johannes* (1906) I, 32. Het lijkt een verre echo van wat de vader van het Franse *Réveil*, Alexandre Vinet, eens zei: ‘Le ministre est un homme, qui *parle* la parole de Dieu, il ne la *répète* pas.’ Alexandre Vinet, *Théologie pastorale ou théorie du ministère* (Parijs 1855) 6. Geciteerd in: H.H. Meulenbelt, *De prediking van D. Chantepie de la Saussaye* (Nijmegen 1907) 29 noot 4.

²⁵² Gerretsen gaf een voorbeeld hoe het bij hem op de catechisatie toeging: ‘Het is een catechisatie waar de geloofsleer wordt behandeld. Ik spreek met mijn leerlingen over de zonde. Ik begin met hun te zeggen: zoo en zoo is de voorstelling van de H.S. Als ik dat gezegd heb, ga ik hun vragen: Zijt gij het daarmee nu eens? Want ja, zoo zegt de bijbel het, maar ge kunt en moogt de bijbel niet naspreken.’ Gerretsen, ‘De “ethischen” en de “gereformeerden” in de praktijk’, 2.

²⁵³ Gerretsen, ‘De “ethischen” en de “gereformeerden” in de praktijk’, 2. Zie ook Van der Leeuw: ‘Zijn catechisatie was altijd belangrijk en opende menigmaal nieuwe gezichtspunten. Een bijzondere aantrekkelijkheid was, dat hij zijn leerlingen geheel vrij liet het ook niet met hem eens te zijn.’ ‘Gedenksteen dr. J.H. Gerretsen. Rede van prof. Van der Leeuw’, *Het Vaderland* 8 maart 1924 avondblad A2.

²⁵⁴ Gerretsen, *Waar het om gaat*, 25.

verkrijgen? ‘Eenvoudig door de proef op de som te nemen en henen te gaan tot de verrezen Christus.’²⁵⁵

Maria en Paulus

Hoe Gerretsen bijbelteksten behandelde blijkt bijvoorbeeld uit een kerstpreek.²⁵⁶ Sprekend over de kerstnacht riep hij het beeld op van Maria die zojuist de herders had aangehoord: ‘Zij is in zich zelve gekeerd. Zij spreekt niet, zij denkt en peinst. Roerloos is zij gezeten tegenover de kribbe.’²⁵⁷ Voor Gerretsen was Maria het toonbeeld van het vermogen om te mediteren. Zij overlegde de woorden van de engelen in haar hart, terwijl de herders opgewonden als zij waren verder trokken. Wat wilde Lucas volgens Gerretsen hier zeggen? Niet wat zich daar ooit in Bethlehem afgespeeld zou hebben, maar dat mediteren een noodzakelijke voorwaarde was voor zinvol handelen. Die notie dreigde kennelijk verloren te gaan zoals op te maken valt uit de oproep van Gerretsen aan de gemeente: ‘Doe het werk van een vrouw en gij zult straks den arbeid van een man verrichten.’ Vervolgens nam Gerretsen een verrassende wending om de waarde van mediteren, die vrouwen eigen was, te onderstrepen en sprong hij van Lucas over op Paulus. Waarom gebod Paulus vrouwen in de gemeente te zwijgen (1 Korinthe 14:34)? Volgens Gerretsen om te voorkomen dat zij het slachtoffer zouden worden van mannelijke geldingsdrang die hen geen ruimte zou laten zich zelf te zijn. Paulus toonde hier dus geen minachting voor de vrouw, zoals gewoonlijk op grond van een letterlijke lezing van zijn woorden werd aangenomen. Integendeel:

‘Het is geen minachting, geen achteruitzetting der vrouw, het is bij den apostel vreeze dat de vrouw haar van God geschonken kracht zal verliezen, dat zij op zal houden vrouw te zijn, dat zij in het ruwe leven optredende haar teerheid zal verliezen. Dat zij dit aan de groffer aangelegden man overlate! De man is op deze aarde, deze wereld, de eerste. In dat verband past hij, is hij volkomen op zijn plaats. Wie weet of dit in de hemel nog zoo zal wezen, de hemel die de sfeer is van al wat rein is, liefelijk is.’

Het behoeft geen toelichting dat vrouw en man hier tevens in metaforische zin gebruikt worden teneinde een levenshouding te typeren.²⁵⁸

²⁵⁵ Gerretsen, *Waar het om gaat*, 25.

²⁵⁶ Gerretsen, fragment van een handgeschreven preek over Lucas 2:8-20. Manuscript is in het bezit van de auteur.

²⁵⁷ Gerretsen, preek over Lucas 2:8-20.

²⁵⁸ Het was voor Gerretsen niet ongebruikelijk was om in deze zin van mannelijk of vrouwelijk te spreken: ‘Heiligheid, zeide ik, is actie, is kracht, is overwinning, is mannelijk. Zondeloosheid is een toestand, is dromen, staren, is vrouwelijk.’ Gerretsen, ‘Iets over schilderkunst’, 204. Een ander voorbeeld van dit metaforisch gebruik is de vermaning van de moeder van Gerretsen aan een van haar dochters: ‘Houdt U mannelijk en sterk [...]’. A.E. Gerretsen-Vermaat aan A.E. Gerretsen, 4 mei 1890. De brief is in het bezit van de auteur. Zie voor de metaforische gebruik van ‘manlijk’ en zijn complement ‘vrouwelijk’ rond de wisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw: Van Oenen, *Meesterschap en moederschap*.

Uit deze preek blijkt dat Gerretsen niet wilde blijven staan bij de letterlijke betekenis van de tekst en evenmin haar historische context expliciteren, maar haar actualiteit aan het licht brengen, haar betekenis hier en nu.²⁵⁹ Het leidde in dit geval tot een interpretatie die tegengesteld was aan de letterlijke lezing: geen achterstelling van de vrouw, integendeel, eerbetoon viel haar bij Paulus ten deel. Gerretsen kwam tot deze interpretatie door uit de tekst uit Lucas een beeld te creëren van geestelijk leven dat niet gericht was op resultaat maar op intentie. Dat behoorde de grondslag te zijn van alle handelen dat gericht is op aller heil.

Een kritische catechisant

Het zou een misverstand zijn te denken dat Gerretsen omwille van de diepere betekenis een loopje zou nemen met de bijbeltekst als zodanig. De tekst in haar uiterlijke verschijningsvorm verdiende een nauwgezette lezing, die evenzeer lette op wat er stond als op wat er niet stond, opdat zij zou gaan spreken tot een nieuw gehoor. Zij was immers de uitdrukking van dieper liggende ideeën en intenties. Van der Leeuw heeft er dan ook op gewezen hoe Gerretsen met de tekst worstelde om haar diepere betekenis aan de oppervlakte te brengen: 'In een altijd scherpzinnig, soms spitsvondig betoog, doorzoekt hij de Schrift, zich vastklampend aan een tekst, hem bijna krampachtig vasthoudend tot hij zijn geheim heeft geopenbaard.'²⁶⁰

Hoe nauwgezet hij lette op wat er 'letterlijk' stond, blijkt uit de ervaring van een eenvoudige catechisant die de dominee op de proef wilde stellen. Dominees wisten immers overal een antwoord op te geven. De jongen vroeg Gerretsen wat er toch gebeurd was met de zwijnen waarin de boze geesten waren gevaren (Markus 5:13). Gerretsen liet de jongen het verhaal hardop lezen en vroeg of hij het antwoord nu wel wist. 'Nee', zei de jongen, 'het staat er niet.' Waarop Gerretsen antwoordde: 'Wel, dan weet ik het ook niet.'²⁶¹ Het is de jongen

²⁵⁹ Hier gebruik ik 'betekenis' in de zin die de Amerikaanse literatuurcriticus E.D. Hirsch jr. haar heeft gegeven. Als de betekenis die hier en nu ervaren wordt. Hirsch meende dat die verschilde van 'bedoeling', die verwees naar de historische context waarbinnen de tekst tot stand kwam. Hij gebruikt het begrippenpaar *meaning* en *significance* om de veel voorkomende verleiding te weerstaan een tekst tot haar historische oorsprong te reduceren. Zie: E.D. Hirsch jr., *Validity in interpretation* (New Haven 1967). E.D. Hirsch, 'Meaning and significance reinterpreted', *Critical inquiry* 11 (1984) 202-225.

²⁶⁰ Van der Leeuw, *Jan Hendrik Gerretsen*, 10. A. van Solinge, een leerling van Gerretsen, heeft een treffende aanvulling gegeven op Van der Leeuws observatie: 'Ik had het voorrecht vaak bij hem te mogen komen; [...] mocht ook wel eens stil in zijn kamer blijven zitten in een stoel, terwijl hij voortging zijn preek te maken, niet zittend achter zijn schrijfbureau, maar lopend door de kamer [...] zijn strijd voerend, zuchtend, zuchtend tot God, en dan in een cahier op zijn schrijfbureau liggend, aantekenend wat uit die strijd, die worsteling naar voren was gekomen.' A. van Solinge aan C.F.J. Antonides, 30 december 1973. Brief is in het bezit van de auteur.

²⁶¹ M.M. den Hartog, 'Dominees, die alles weten'. Bron onbekend. Het tijdschriftartikeltje bevindt zich in de collectie Gerretsen van het Gemeentearchief, inv. nr. 29. De jongen had Den Hartog verteld dat hij later een trouw kerkganger was geworden, dank zij een dominee die niet alles wist. De schrijver voegde er fijntjes aan toe dat A. van Veldhuizen, de Groningse nieuwtestamenticus, het wèl meende te weten. Hij schreef immers: 'Jezus laat hen begaan, maar dat is tegelijk de ondergang van demonen en zwijnen gelijk.' A. van Veldhuizen, *Het evangelie van Marcus* (Groningen 1914¹) 80. M.M. den Hartog was sinds 1909 predikant in Den Haag. Het

altijd bijgebleven: een dominee die het ook niet weet. Zou dit Pieter Pompeus de Plechtige ook overkomen zijn? Het laat zich raden.

Bij Gerretsen bewoog de omgang met de bijbel zich tussen een welhaast ‘positivistische’ exegese die niet meer wil lezen dan er staat, dus recht wil doen aan fysionomie van de tekst en overgave aan de zeggingskracht van de tekst, tussen distantie en participatie. Dat blijkt ook het geval te zijn met Gerretsen als theoloog. Ook daar enerzijds een positivistische scherpzinnigheid en een speculatieve diepzinnigheid die in een dialectische verhouding lijken te verkeren, dat wil zeggen dat de tegengestelde momenten wederzijds conditioneel zijn.²⁶²

Het volgende hoofdstuk wil de *Werdegang* van Gerretsen als theoloog onderzoeken in relatie met kerkpolitieke ontwikkelingen in de academische wereld waarbij hij betrokken raakte en evenals bij de turbulentie rond de moderne bijbelkritiek de orthodoxie tegenover zich vond.

toeval wilde dat Gerretsen een korte negatieve recensie gaf van deze uitgave: ‘niet gelukkig en niet gelukt.’ Zijn grootste bezwaar was het colloquiale taalgebruik. Zie: Gerretsen, ‘Op de leestafel: A. van Veldhuizen, Het evangelie van Marcus’, *De 's Gravenhaagsche Kerkbode* 29 (1914) 8.

²⁶² Een treffend voorbeeld van zijn ‘positivistische’ attitude is de kritiek op het commentaar op de Romeinenbrief door van de hand van Willam Sanday en Arthur C. Headlam die zijns inziens te mystificerend te werk gingen naar aanleiding van het leerstuk van de *unio mystica* en zich bezondigden aan *hineininterpretieren*. Het klonk prachtig, diepzinnig, ook wel wat onbegrijpelijk, maar de kernvraag voor Gerretsen was per slot waar dit alles bij Paulus te vinden was. Gerretsen, *Rechtvaardigmaking*, 114. Zie: William Sanday en Arthur C. Headlam, *A critical and exegetical commentary on the Epistle to the Romans* (Edinburg 1902⁵ [oorspr. 1895]) 162. Maar bij exegeet pur sang als Bernhard Weiss miste hij diepgang bij het leggen van verbanden: ‘Het verband tusschen Christus’ dood en ons sterven is hier wel heel uitwendig gelegd.’ Gerretsen, *Rechtvaardigmaking*, 115. Zie: K.Ph.B. Weiss, *Die Paulinischen Briefe und die Hebräerbrief im berichtigen Text* (Leipzig 1902²) 256.